

Barnet mellan två föräldrar

– insatsen kontaktperson i umgängestvister

Gunvor Andersson Maria Bangura Arvidsson

STIFTELSEN
Allmänna Barnhuset

SKRIFTSERIE
2006:2

Barnet mellan två föräldrar

– insatsen kontaktperson i
umgängestvister

Gunvor Andersson
Professor i socialt arbete
Socialhögskolan
Lunds universitet

Maria Bangura Arvidsson
Fil.dr i socialt arbete
Socialhögskolan
Lunds universitet

Förord

Alla föräldrar som separerar måste hitta gemensamma lösningar för hur barnen ska bo och umgås med dem i framtiden. För några föräldrar blir det en mödosam process. De kan känna sig osäkra på vad som är bäst för barnen eller ha svårt att hitta en lösning de båda kan acceptera. Oenigheten kan vara både smärtsam och plågsam och leder ibland till allvarliga och djupgående konflikter. Familjerättsgruppen inom socialtjänsten erbjuder samarbetsamtal till alla föräldrar som behöver hjälp att hitta samarbetsformer och överenskommelser om barnens boende och umgänge. De allra flesta föräldrar hittar med tiden – med eller utan hjälp – lösningar som är acceptabla för dem. Men för en del föräldrar är oenigheten mer omfattande och problemen betydligt mer svårlösta. Dessa föräldrar vänder sig många gånger till domstol för att få frågan om vårdnad, boende och umgänge avgjord. En liten andel av dessa tvister handlar om barnets umgänge med en förälder.

Gunvor Anderssons och Maria Bangura Arvidssons rapport handlar om umgänge med en utomstående person närvarande, det vill säga en kontaktperson eller ett umgängesstöd. Grunden för denna insats kan antingen vara domstolens beslut eller föräldrarnas egen överenskommelse. I en del kommuner finns speciella verksamheter som hjälper till att underlätta kontakten mellan förälder och barn, de benämns ofta som umgängesstödsverksamheter.

Det finns nästan ingenting skrivet om insatsen kontaktperson vid umgänge trots att det för de barn och föräldrar som har ett umgängesstöd kan vara en viktig och nödvändig resurs. Stödet möjliggör att barn och förälder kan mötas och få en relation även om det sker under speciella och kontrollerade former. Utan denna resurs skulle säkerligen några av dessa barn inte alls kunna träffa den andra föräldern. Bakom beslutet om insatsen kan finnas flera orsaker såsom brister och osäkerhet kring en

förälders förmåga att tillgodose barnets behov, barnets rädsla och osäkerhet, behov av stöd och hjälp för att lära känna varandra, men också en skyddsaspekt och en ren kontrollfunktion.

Forskarna tar i rapporten reda på vad en kontaktperson är och hur formen används. Det framgår att reglerna kring insatsen kontaktperson vid umgänge är otydliga och nästintill obefintliga. Insatsen umgängesstöd har växt fram för att den behövs i familjerättsliga ärenden och handläggarna har fått anpassa den till den lagstiftning som existerar. Följden blir att handläggningen sker på olika sätt i olika kommuner. Kontaktpersonen har ett betydelsefullt men svårt uppdrag. Inte sällan sker arbetet i ett klimat med stora motsättningar, där det kan vara lätt att dras in i föräldrarnas konflikter. Inledningsvis brukar inte någon av föräldrarna vara särskild nöjd med domstolens beslut, som dessutom ytterst sällan ger någon tydlig förklaring till innehållet i uppdraget. Det blir därmed socialtjänstens uppgift att tydliggöra innehållet. Författarna menar att uppdraget kan underlättas om det finns ett tydligt och skriftligt uppdrag till kontaktpersonen, regelbunden handledning och i vissa ärenden möjlighet att förlägga umgänget till en neutral miljö.

Barn befinner sig i kläm när föräldrar separerar, men inte bara i kläm mellan två föräldrar utan också mellan socialtjänst och familjerätt och mellan familjerätt och domstol. Ju fler som är involverade ju svårare blir det att få en helhetsbild av barnets situation. Utgångspunkten vid domstolens bedömning är att det är bäst för ett barn att behålla kontakten med båda föräldrarna. En domstols beslut om kontaktperson skall inte överprövas av familjerätten. Domstolens beslut grundar sig redan på vad som är bäst för barnet och familjerättens uppgift är att hitta en lämplig person för uppdraget. En person som både kan ge trygghet och vara ett gott stöd för barnet och dessutom kan klara av alla de problem och svårigheter som kan tänkas uppkomma under uppdragets genomförande. Socialtjänsten har i grunden ett ansvar för att barn kommer till tals i ärenden som rör dem. Vad barnet har för inställning tycks dock inte ha någon betydelse när domstolen väl beslutat om insatsen kontaktperson. Det verkar råda oklarheter kring hur barnens inställning skall tas till vara och när insatsen kan avslutas.

Vi behöver mer kunskap för att utveckla och förbättra insatsen för de barn som berörs. Och barnets åsikt – måste väl rimligtvis redan nu ha betydelse för den fortsatta och framtida utformningen av själva uppdraget till kontaktpersonen?

Gunilla Cederström
Ordförande
Familjerättssociomernas Riksförening

Innehåll

Kapitel 1. Inledning	11
Kapitel 2. Forskningsfältet	13
Ny syn på familj och barn	13
Föräldraskap i rättsligt perspektiv	16
Konkurrerande tankeramar	18
Barn som aktörer	22
Fel instans	24
Umgängets betydelse	25
Social belastning	27
Att omforma föräldraskapet	29
Insatsen kontaktperson	32
Kapitel 3. Uppläggnig av intervjustudien	35
Syfte och frågeställningar	35
Begreppsdefinitioner	36
Urval och tillvägagångssätt	36
Kapitel 4. Beslut, organisering och handläggning	39
Den juridiska processen	40
Brist på överblick	43
Olika organisering av verksamheten	45
Inte alltid samarbete mellan tingsrätt och socialtjänst	48
Uppdragens varaktighet	51
Sammanfattning	54

Kapitel 5. Ålder, kön, klass, etnicitet och individuella problem	57
Ålder.....	57
Kön	59
Klass.....	60
Etnicitet	61
Individuella problem	62
Sammanfattning	64
Kapitel 6. Barns behov och föräldrars rätt.....	67
Särskilda svårigheter	67
Motivering för barnen.....	69
Barn kommer inte alltid till tals.....	70
Socialtjänsten värnar om barnen	71
Umgänge inte alltid bra för barnen	73
Föräldrarnas inställning till insatsen.....	76
Sammanfattning	78
Kapitel 7. Uppdraget kontaktperson i umgängestvist....	81
Uppdraget.....	81
Vad man gör under övervakat umgänge	84
Rekrytering av kontaktpersoner.....	85
Svårigheter och dilemman	87
Tidsomfattningen	87
Oklart om avslutningen.....	88
Kontaktpersonen kan bli budbärare eller partisk	89
Förälder vill byta ut kontaktpersonen	90
Stöd eller skydd till barns bästa	90
Kontaktpersonen kan känna sig rädd.....	91
Skyddat boende.....	91
Kontaktpersonen kan kallas in som vittne	91
Sammanfattning	93

Kapitel 8. Avslutande diskussion.....	95
Barnet mellan föräldrar.....	95
Barnet mellan familjens och statens ansvar.....	96
Barnet mellan myndigheter.....	97
Barnet mellan forskningsområden.....	98
Barnet mellan ideal och verklighet.....	99
Referenser.....	101

Kapitel 1. Inledning

Barn har rätt till umgänge med den förälder som de inte bor tillsammans med. Om föräldrarna inte är överens om hur det ska gå till utan tvistar om umgänget, kan familjerätten hjälpa till med samarbetsamtal. Om frågan inte kan lösas i samförstånd, blir det domstolens sak att avgöra hur umgänget ska se ut. Domstolen kan besluta om villkor för umgänget och ett sådant villkor kan vara att kontaktperson ska närvara vid barnets umgänge med den andra föräldern (umgängesföräldern) eller vid hämtning och lämning.

Vi kom att intressera oss för det här sättet att använda kontaktperson, när vi arbetade med kunskapsöversikten *Vad vet vi om insatsen kontaktperson/-familj?* (Andersson & Bangura Arvidsson 2001). Den insatsen från socialtjänsten eller det biståndet enligt Socialtjänstlagen är någon gång under ett år aktuellt för en procent av alla barn och unga (0–20 år) i landet (Socialstyrelsen 2005). Det är uppenbart att bara en liten andel av dem har kontaktperson för att kunna umgås med den förälder, som de inte bor hos. Det går inte att utläsa av nationell statistik hur liten den andelen är. Det finns inte heller kommunstatistik som särskiljer kontaktperson som vanligt bistånd enligt Socialtjänstlagen (SoL) och kontaktperson som beslutats i dom enligt Föräldrabalken (FB). I båda fallen är det socialtjänsten som rekryterar kontaktpersoner och följer upp insatsen. Det verkar som om insatsen kontaktperson i umgängestvister är något mycket sällsynt, inte värt att vare sig räkna på, utvärdera eller på annat sätt utforska. Ändå mötte vi i förberedelserna för vårt forskningsprojekt yrkesverksamma inom socialtjänsten, som hade många och engagerade synpunkter på denna insats. Vi ville ta närmare reda på hur det förhöll sig.

Stiftelsen Allmänna Barnhuset¹ beslutade att bevilja medel till vår projektansökan. Det övergripande syftet med projektet är att ta reda på vad insatsen kontaktperson är för typ av insats i just umgängesärenden, där uppgiften är att vara med, när umgängesberättigad förälder utövar umgänge med sitt barn. Detta är den första rapporten från projektet och den bygger på litteraturstudier och intervjuer med nyckelpersoner, familjerättssekreterare och socialsekreterare i en storstad, en mellanstad och en småstad.

Denna rapport är disponerad på följande sätt: Kapitel 2 ger en bild av det forskningsfält, som berör denna typ av insats. Kapitel 3 handlar om uppläggningsstudien. Kapitel 4 presenterar intervjupersonernas beskrivning av den juridiska processen och olika organisering av verksamheten. I kapitel 5 får vi veta vad som anses känneteckna dem som får insatsen ifråga, vad avser ålder, kön, klass, etnicitet och individuella problem. Kapitel 6 lyfter fram balansgången mellan barns behov och föräldrars rätt. Kapitel 7 är inriktat på själva uppdraget att vara kontaktperson. I kapitel 8 för vi en avslutande diskussion.

¹ Stiftelsen Allmänna Barnhuset har finansierat forskningsprojektet ”Barnet mellan två föräldrar – insatsen kontaktperson i umgängesvister”.

Kapitel 2. Forskningsfältet

Det finns knappast någon forskning, som direkt berör insatsen kontaktperson i barns umgänge med den andra föräldern. Där- emot finns det ett bredare forskningsfält, som denna typ av insats kan placeras in i. I detta kapitel lyfter vi fram glimtar från olika teoretiska perspektiv och forskningsresultat som berör vårt område. Därtill kommer en del användbar information från några statliga utredningar.

Ny syn på familj och barn

Familjemönster och barns levnadsvillkor har förändrats de senaste decennierna, därom är alla överens. Många menar att ett ökat politiskt intresse för barn och barndom har samband med *Konventionen om barnets rättigheter* (UD 1990). Göran Therborn (1996) är en av dem som menar att det också har samband med feminismen, i sin bredaste betydelse, som en rörelse för att stärka kvinnors rättigheter. Genom kvinnors kamp för rätten att delta i det offentliga livet gjordes barn synliga i offentlig debatt, eftersom kvinnor och barn hör ihop. Begreppet familj – familjemedlemmarna – individualiserades, först och främst för att hävda kvinnors individualitet. Därmed öppnades också för en diskussion om barns individualitet och rättigheter. Barnen fick träda fram ur familjens skugga. Samtidigt har faderskapet förändrats i den meningen att den svenska socialpolitiken har förflyttat fokus från faderskapets ekonomiska skyldigheter till mer vårdande ansvar (se t.ex. Bangura Arvidsson 2003). Ofta används begrepp som sekularisering, urbanisering, industrialisering, individualisering för att beteckna förändringar i familjelivet (se t.ex. Scott 2004). Dylika förändringar har naturligtvis betydelse för hur familjeliv, föräldraskap och barns ställning gestaltas i föräldrars skilsmässor och i vårdnads- och umgängeskonflikter,

som är i fokus för vår rapport. Vi ska inte gå närmare in på generella villkor utan koncentrera oss på det som mer specifikt har koppling till syftet med vår rapport. Dock vill vi ge en bild av det vidare sammanhang, som bildar ramarna.

I en rapport från Barnombudsmannen (BO 2004) framgår att i Sverige finns drygt en miljon barnfamiljer med nästan två miljoner hemmaboende barn i åldrarna 0–17 år. Räknat på alla barn i dessa åldrar lever (2002) 73 procent med båda sina ursprungliga föräldrar, 19 procent av flickorna och 18 procent av pojkarna med sin ensamstående mamma, tre procent av flickorna och fyra procent av pojkarna med sin ensamstående pappa samt fem procent i ombildade familjer. Om man ser till visst år (2002) upplevde drygt 50 000 barn och unga (0–17 år) att deras föräldrar separerade. Det är nästan dubbelt så vanligt att barn som har samboföräldrar får uppleva en föräldraseparation, som att barn som har gifta föräldrar får göra det. Separationstalen är högre när en av föräldrarna är utlandsfödd och en är född i Sverige än när båda är födda i Sverige (se BO, s. 29–30). Gemensam vårdnad efter skilsmässa gäller (2002) 96 procent av tidigare gifta föräldrar och 89 procent av tidigare samboende föräldrar.

Om vi ser till forskningen inom området om samtidens många olika familjer kan man läsa boken *Nätverksfamiljen* (Bäck-Wiklund & Johansson 2003). Nämnas kan speciellt Margareta Bäck-Wiklunds kapitel ”Familj och modernitet”. Hon lyfter fram individualisering och omsorg som en av det senmoderna familjelivets inneboende motsättningar och refererar till den amerikanske historikern John Gillis’ syn på familjen (Bäck-Wiklund, s. 22): ”En familj är både något vi *lever i* dagligen och också något vi *lever med* i våra tankar.” Låt oss fortsätta citera Bäck-Wiklund (s. 22–23):

I det verkliga livet är dessa två ”familjer” oförenliga, hur gärna vi än vill förena dem. Den familj vi lever vårt dagliga liv i präglas ofta av kamp och medlemmarnas motstridiga viljor. Den är fragmenterad och instabil, till skillnad från vår ”tänkta” familj som vi lever med i tankarna. Den senare har vi skapat genom ritualer, den lever genom mytens kraft och, kanske viktigast av allt, den sviker oss aldrig. Gapet mellan ideal och verklighet är en av den samtida familjediskursens inneboende motsättningar. Vi skyddar den tänkta

familjen, och då ofta på bekostnad av att vi döljer och mystifierar det familjeliv vi lever till vardags.

Bäck-Wiklund använder sig i samma kapitel av Ulrich Beck och hans syn på individualismen och framväxten av nya föräldra- och könsidentiteter. Hon hänvisar också till Emund Dahlström och begreppet ”den symmetriska familjen”, som framställts som ett ideal och har blivit en del av den officiella svenska jämställdhetspolitiken. Vi ska inte gå närmare in på detta utan hänvisar de läsare till hennes kapitel, som vill ha en snabb överblick över aktuella resonemang om familj och modernitet.

Margareta och Lars-Christer Hydén (2002) skriver i boken *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet* också om de förändringar, som har skett i det moderna samhället. Familjen är numera att betrakta som ett reflexivt projekt och familjelivet styrs inte längre främst av traditioner. Det har förändrats till ett projekt som ständigt förändras genom pågående reflexion och omformulering av vad en familj är och vad som är meningen med familjen. Det ställer stora krav på familjemedlemmarnas förmåga att kommunicera och förhandla med varandra, eftersom familjen som reflexivt projekt ständigt befinner sig i förändring. Efter en skilsmässa ställs detta på sin spets, då föräldrarna har ännu större krav på sig att kunna kommunicera och förhandla med varandra. Trots sin konflikt måste de komma överens om såväl var barnen ska bo och hur umgänget ska se ut som om frågor kring barnens uppfostran.

När man i forskningen talar om en ny syn på barn och barndom innebär det att man intresserar sig för barn som sociala aktörer och ser barndomen som en social realitet, som inte är konstant och enhetlig utan beroende av sitt sammanhang i tid och rum. Socialisationsforskningen har t.ex. kritiserats för att vara upptagen av att ta reda på hur barn formas av samhället, familjen och de vuxnas villkor. På senare tid har man emellertid börjat betrakta barn som kapabla personer involverade i en socialisationsprocess, som inte verkar *på* dem utan *via* dem, som Gunilla Halldén (1994) uttrycker det. Utvecklingspsykologin har på motsvarande sätt kritiserats för att i alltför hög grad ha intresserat sig för hur barn utvecklas efter generella linjer, i allmän-

giltiga utvecklingsstadier. På senare tid har man börjat intressera sig för skillnader utifrån, klass, kön, etnisk bakgrund och tar större hänsyn till kontexten eller det sammanhang, i vilket barnet ingår. I linje med detta har forskare också börjat intressera sig mer för barns vardagsliv, deras här-och-nu-situation. Barn-omens värde ligger inte (bara) i förberedelserna för vuxenlivet utan barndomen är viktig i sig, medan den pågår. (Mer om detta kan man läsa t.ex. i Andersson 2000 eller Bäck-Wiklund & Lundström 2001.) En syn på barn som subjekt med vilja, röst och egen inställning betonas också numera i lagstiftningen och får betydelse för vuxnas beslut om barns bästa – inte minst i föräldrars vårdnads- och umgängeskonflikter.

Föräldraskap i rättsligt perspektiv

I sin doktorsavhandling ger Anna Singer (2000) en bild av hur det rättsliga tänkandet kring vårdnad och umgänge har förändrats i Sverige:

Redan 1915 blev umgängesrätten föremål för lagreglering i svensk rätt. Den första bestämmelsen 1915 FB 1949 lyder: ”Fader eller moder som är skild från vårdnaden, må ej betagas rätt till umgänge med barnet, med mindre särskilda omständigheter föranleda därtill”. Detta menar Singer (2000) är ett uttryck för stark föräldramakt även om umgänget antogs vara till glädje också för barnet. I praktiken skulle det emellertid dröja fram till slutet av 1970-talet innan barnets intresse av umgänge i det enskilda fallet uttryckligen beaktades vid avgöranden i umgänges-mål. Först 1983 kom detta till uttryck i Föräldrabalkens regler.

1977 tillsattes det en kommitté med uppdraget att undersöka i vilka fall och på vilka sätt barns intressen och behov bättre borde tillgodoses. Reglerna om vårdnad och umgänge var områden som skulle ägnas särskild uppmärksamhet. I *Utredningen om barnets rätt* betonades att bestämmelserna om vårdnad, umgängesrätt och överflyttning av barn borde prövas mot bakgrund av aktuell kunskap om barns förhållanden. Utredarna menade att den (dittills) starka föräldramyndighet, som framgick av Föräldrabalken, speglade en äldre tids uppfattning och att det nød-

vändiga samspelet mellan föräldrar och barn hade hamnat i skymundan.

Singer (2000) framhåller att den syn på barn och barns behov som presenterades i *Utredningen om barns rätt* fortfarande framstår som en milstolpe i svensk rättsutveckling. Betänkandet innehöll förslag om att barn borde tillerkännas ett större mått av självbestämmande. Det visade sig emellertid att tiden inte var mogen för en lagreglering som till fullo gav uttryck för ett sådant synsätt. Dock fastslogs i lag föräldrars skyldighet att höra barnet i frågor rörande personliga angelägenheter. Den tidigare oinskränkta föräldramakten begränsades åtminstone i ord, menar Singer.

I propositionen som låg till grund för 1990 års reform av vårdnadsreglerna berördes inte uttryckligen frågan om talerätt för barn. Ambitionen var att främja samförståndslösningar och att införa möjlighet till samarbetsamtal i vårdnadsfrågor. 1990 ratificerade Sverige barnkonventionen och frågan om barns talerätt blev ytterligare en gång föremål för utredning. Domstolen påmindes om sin skyldighet att i mål och ärenden om vårdnad och umgänge fästa särskild vikt vid barnets vilja, med hänsyn tagen till den ålder och mognad barnet uppnått. Bestämmelsen om barnets vilja har en från bestämmelsen om barnets bästa fristående placering i FB kap. 6.

Genom de lagändringar som trädde i kraft 1998 kan gemensamt vårdnadsansvar för separerade föräldrar sägas vara huvudregel, eftersom gemensamt vårdnadsansvar inte längre förutsätter enighet mellan föräldrarna. Domstolen kan döma till gemensam vårdnad mot en förälders vilja.

Under de senaste decennierna, i takt med det ökade antalet separerade föräldrar, har barnets rätt till umgänge med båda sina föräldrar allt oftare lyfts fram. Rätten till umgänge har kopplats samman med barnets bästa. Umgängesrätten beskrivs idag som ett skydd för barnets känslomässiga relation till båda sina föräldrar. Det ses som ett grundläggande behov att ha en relation till båda sina föräldrar och anses främja barnets harmoniska utveckling. Det uppfattas som en rättighet för barn, som hör samman med barnets intresse av att känna till sitt ursprung.

Singer menar att man möjligtvis kan se umgängesrätten som en ömsesidig rätt för barn och förälder att umgås med varandra.

För att följa upp 1998 års förändringar i Föräldrabalken begärde Socialstyrelsen in alla domar som meddelats efter huvudförhandling och som rörde vårdnad, boende och/eller umgänge år 1999 och 2002. Det rörde sig år 1999 om mål med 1068 barn och år 2002 om mål med 786 barn. Det var en jämn fördelning mellan pojkar och flickor och de flesta var mellan fyra och tolv år gamla. Var tionde dom valdes sedan slumpmässigt ut för närmare granskning av omsorgsförmåga, samarbetsförmåga, barnperspektiv m.m. Det visade sig att i nästan tre fjärdedelar av målen var vårdnaden huvudfrågan. Andelen mammor som fick ensam vårdnad i dessa tvistiga mål var 43 respektive 44 procent de båda åren, medan andelen pappor som fick ensam vårdnad var 15 respektive 10 procent. I nästan hälften av målen beslutade domstolen om gemensam vårdnad mot en förälders vilja. Umgänget berörs i knappt en tredjedel av målen.

Socialstyrelsen (2004) konstaterar i sin sammanfattning att många vårdnadsutredningar genomförs men att mindre än 15 procent av dem blir använda i huvudförhandling i tingsrätterna. I Socialstyrelsens rapport framgår också att det finns en grupp barn på fem respektive sju procent (av de 1068 barnen år 1999 respektive de 786 år 2002) som inte kan umgås med den andra föräldern på grund av att denna är onåbar eller har valt bort umgänget. För åtta procent av barnen vartdera året ogillades yrkandet om umgänge. Övervakat umgänge gällde för sex respektive nio procent av barnen. Kontaktperson närvarande vid hämtning och lämning gällde för två respektive fyra procent av barnen.

Konkurrerande tankeramar

Anna Singer menar i konferensrapporten *Någon måste sätta ner foten... När föräldrar inte kan enas om vårdnad, boende och umgänge* (Allmänna Barnhuset 2001) att lagregleringen i stor utsträckning speglar ett behovsorienterat synsätt på barn. Däremot tyder retoriken kring barns rätt på att det svenska samhället befinner sig

nära ett kompetensorienterat synsätt på barn, vilket återspeglas i barnkonventionen. Dessa två tankerammar (diskurser) går inte alltid ihop och kan medföra att det uppstår problem, när barnets vilja inte överensstämmer med vad beslutsfattarna anser vara barnets bästa. Singer menar att det i dessa fall finns ett motstånd mot att tillskriva barnets uppfattning någon betydelse.

Forskningsrapporten *Samvær til barnets bedste?* (Heide Ottosen 2004), från socialforskningsinstitutet i Köpenhamn, handlar om komplicerade umgängesärenden och visar på danska förhållanden, som har relevans i detta sammanhang. På det familjerättsliga fältet har det skett förändringar i riktning mot att stärka fäderns rättsställning i förhållande till sina barn och öka möjligheterna till bibehållna relationer mellan barn och fäder, som inte bor tillsammans. Enligt Mai Heide Ottosen avspeglar den familjepolitiska debatten att det är delade uppfattningar om denna utveckling. Har fäderns förbättrade rättsliga ställning i realiteten skett på bekostnad av hänsynen till barnets bästa? Eller är det, som vissa intresseorganisationer hävdar, inte alls tillräckligt mycket umgänge? Barnets bästa eller föräldrarnas rätt ställs mot varandra också i Sverige. Det empiriska materialet i den danska rapporten är aktstudier av 75 komplicerade umgängesärenden, som avgjorts i rätten.

Heide Ottosen (2004) använder en analytisk tankefigur, som går ut på att i förvaltandet av det familjerättsliga umgänget sammankopplas två olika rationaliteter eller perspektiv. Å ena sidan en juridisk tankeram (diskurs), som tillskriver föräldrarna makt över barnen. De aktörer som vänder sig till rätten för att få oenigheten om umgänge avgjord, ikläder sig rollen som parter, som ska få en tvist avgjord. Den rättsliga ordningen ska upprätthålla generaliserade normativa förväntningar, lösa konflikter och verka som politiskt styrsystem. Å andra sidan ska de avgöranden, som det familjerättsliga systemet står för, ta hänsyn till vad som är bäst för barnet. Detta system ska kunna hantera ett koncept om barnets bästa, förankrat i kunskap om barns behov, vad som är bra eller dåligt, gagnar eller skadar barnet samt är hälsosamt eller sjukdomsframkallande. Barnets bästa kan inte karakteriseras som en rättsregel i traditionell mening, menar Heide Ottosen (2004). Det är ett öppet och inte särskilt väldefinierat koncept,

som ska ge möjlighet att ta hänsyn till det individuella barnet. Samtidigt kan den individuella bedömningen vara problematisk från en juridisk/rättslig synvinkel, eftersom den kan medföra risk för att rättssäkerhetsreglerna om förutsägbarhet och lika-behandling förbises.

Professionella aktörer, såsom t.ex. psykologer, psykiatriker och läkare representerar, enligt Heide Ottosen (2004) psy-systemet, som fokuserar på psykiska och psykosomatiska aspekter. De samtalar med, undersöker eller övervakar barn och föräldrar i individuella ärenden och gör därefter bedömningar, som utgör underlag för det juridiska beslut om umgänge som ska fattas. Det betyder att psy-professionernas rationaliteter om vad som är till gagn eller skadligt för barns välfärd inkorporeras i rättsliga rationaliteter om rätt och orätt. Genom en selektionsprocess blir barnvälfärdsdiskursen förenklad och underordnad rättens diskurs. Lagen har en överordnad princip om att umgänge har en vital betydelse för barn. Barn har rätt till umgänge med den förälder, som de inte lever tillsammans med, även i de fall som de aldrig levit tillsammans. Författaren konstaterar att denna rätt är knuten till föräldrarna och inte till barnet.

Förarbetena till åtta danska lagar visar, enligt samma författare, att denna premiss var baserad på två huvudargument. För det första en jämställdhetsdiskurs (ligestillingsdiskurs) och den sociologiska kunskap som säger att lagen måste vara uppdaterad i förhållande till befolkningens hållning. Lagen måste alltså anpassas till förändrade familjestrukturer, förändrad arbetsdelning mellan könen och till att fäder nu i högre grad tar del i ansvaret och omsorgen om barn. Det innebär också en anpassning av lagen så att den inte ska vara ett hinder för ett likställt föräldraskap efter skilsmässa. Det andra huvudargumentet är en psykologiskt inspirerad diskurs om barns bästa, som innebär att det uppfattas som väsentligt för barns identitetsutveckling att ha kunskap om sina rötter och genom uppväxten ha både manliga och kvinnliga förebilder. Detta finns nedtecknat i förarbetena. Heide Ottosen (2004) fann emellertid att de psykologiska kunskaperna bara selektivt togs upp av rätten och därmed blev ”gjort til slave for det retlige system” (s. 21). Rättens rekonstruktion av barnvälfärdsdiskursen om barns bästa kan tolkas

som att lagstiftningen om föräldraansvar och umgänge reproducerar en ideologiskt och kulturellt bestämd föreställning. Denna föreställning bygger på att den fortsättningsvis samarbetande kärnfamiljen är den mest önskvärda familjeformen. Detta är en inneboende dubbelhet i den familjerättsliga institution, som befinner sig i spänningsfältet mellan två kommunikationssystem med olika semantiska former, dvs. rättssäkerhet och hänsyn till det enskilda barnet.

Heide Ottosen refererar till Luhman, som är inspirerad av Bourdieu och menar att det moderna samhället består av en rad sociala rum eller fält. Varje fält består av sociala relationer mellan olika sociala agenter med bestämda positioner. En agents (aktör, institution) position bestäms av de resurser och kompetenser den har i förhållande till det kapital, som gäller för fältet. Olika agenter eller deltagare kämpar om rätten att definiera vad som är barns bästa. Dessa agenter har inte jämställda positioner utan är indelade efter en hierarkisk princip, där några har mer makt och auktoritet än andra. Här handlar det dels om den juridiska professionens företrädare, som står bakom konstruktionen av spelreglerna, dels om psy-systemets professioner, som personifierar barnexpertisen, alltså expertsystemet. Därtill kommer föräldrarna som är oeniga om umgänget och har olika definition av barnets bästa, de är centrala aktörer men inte alltid inflytelserika. Det samma gäller barnet, i den mån det överhuvudtaget får möjlighet att själv yttra sig om vad som är bäst (Heide Ottosen, s. 25).

Även sociologen Maria Eriksson (2003) tar i sin doktorsavhandling *I skuggan av pappa* upp socialarbetares relation till den rättsliga logiken. Hon har bland annat intervjuat tio familjerättssekreterare. Eriksson problematiserar familjerättssekreterarnas resonemang kring professionalitet och objektivitet, som flera familjerättssekreterare menar krävs av dem i kontakten med tingsrätten. Det förväntas av dem att de ska göra en opartisk utredning, som rätten kan ha som underlag i sin dom. Familjerättssekreterarna förhåller sig på olika sätt till detta. Eriksson citerar en familjerättssekreterare, som menar att familjerätten inte ska agera domstol på så sätt att de värderar föräldrarnas berättelser. Eriksson menar dock att denna familjerättssekreterare istället just förutsätter att de ska agera domstol. Hon

skriver: ”att *inte* säga att det behövs åtgärder för att trygga barnet (och barnets mamma) är lika mycket att värdera och ta ställning som att säga *att* det behövs” (s. 259).

Barn som aktörer

Det avspeglas i lagstiftningen att barnet alltmer har kommit att uppfattas som en egen individ vid sidan om sina individuella föräldrar, menar bland andra Hydén och Hydén (2002). Liksom Singer (2000) och Heide Ottosen (2004) påpekar de att det i lagstiftningen framhålls att barn behöver ett stabilt och varaktigt förhållande till sina föräldrar och har behov av samhörighet med båda föräldrarna, även om dessa är i konflikt med varandra. *Hur* föräldrarna till slut utformar sitt familjeliv lägger sig staten inte i, så länge det är för barnets bästa. Staten vill bara bidra till *att* de kommer fram till en överenskommelse, som är bra för just deras barn. Utifrån ett tänkt barnperspektiv uttrycker staten att föräldrar måste lösa det gemensamma ansvaret för barnet, men att barnet också ska vara med och bestämma vad som ska ske. Även om det finns en markering i Föräldrabalken att barnens vilja ska beaktas, bygger lagstiftningen på att umgänge är en rättighet och skyldighet för föräldrar men ingetdera för barn. Föräldrabalken ger barn ett begränsat inflytande, menar Hydén och Hydén. Domstolen och socialnämnden har skyldighet att ta hänsyn till barnets vilja vid avgörande frågor om vårdnad, boende och umgänge, vilket innebär att barnet måste få möjlighet att framföra sin åsikt. När domstolen begär in en utredning i målet är det den familjerättssekreterare, som gör utredningen, som ska se till att barnets inställning klarläggs och redovisas inför domstolen.

Heide Ottosen (2004) tar också upp frågan om barn som aktörer i umgängesärenden. Det handlar om barn som subjekt och barn som självständiga individer med rätt att ha sin egen mening. Hon lyfter fram risken att man lägger större ansvar på barnen än de orkar med och ger dem en upplevelse av att de ska avgöra tvisten mellan föräldrarna. De 75 ärenden, som hennes studie omfattar, kan delas in i tre ungefär lika stora grupper: 1) Barnen det rörde sig om var så gott som osynliga. Det fanns

uppgifter om kön och ålder men inget om inställning till umgänget. Det var föräldrarnas konflikt och den instabile umgängesföräldern det handlade om; 2) Barnen presenterades indirekt genom information från föräldrarna om hur barnen trivdes med umgänget. Ibland fanns det upplysningar från experters observationer; 3) Barnen uppträdde som direkta aktörer, de kom till orda, t.ex. genom juridiskt ombud eller barnsakkunnig rådgivare. I materialet fanns också en handfull barn som fyllt 12 år. I dessa fall framstod det som fullkomligt okomplicerat att se barnet som ”en ret magtfull aktör” (s. 179). Det fanns också yngre barn, ner till 5–6 år, som framstod som sociala aktörer.

Hur hanterade då myndigheterna umgänget när barnen motsatte sig det? I 14 ärenden motsatte sig barnen i Heide Ottosens material umgänge. I fem av dessa ärenden blev barnet inte hört, eftersom det ansågs vara för litet. I nio ärenden blev barnet inkallat, varav det i åtta fall påverkade domslutet, dvs. deras utsaga tillmättes vikt. Sammanlagt blev 29 procent av de yngre skolbarnen hörda och 77 procent av de äldre skolbarnen. I Heide Ottosens (2004) studie framkommer att i somliga fall dömdes till övervakat umgänge, men det går inte att urskilja hur många.

I FoU-rapporten *En studie av vårdnads- boende- och umgängesutredningar* lyfter Eva-Britt Fagrell och Berit Greger Karlsson (2004) fram för- och nackdelar med att intervjua barn och låta dem vara delaktiga i utredningar. För fem av de sex flickor, som ingick i deras studie, visade det sig att flera myndigheter varit inblandade samtidigt eller i nära anslutning till utredningen på familjerätten. De flesta instanser hade pratat med barnen och barnen uttryckte trötthet inför alla samtal. Författarna ser det som positivt att barnperspektivet har fått en större plats, men de ser samtidigt med viss oro på att barnen kanske utsätts för alltför många samtal och kan ha svårt att förstå vad de olika samtalen ska användas till.

Även i konferensrapporten *Ingen enkel fråga* (Allmänna Barnhuset 2003) tas problematiken kring barns röst i umgängestvister upp. Advokaten Lena Feuk menar att det är uppenbart att barn alltför sällan kommer till tals i familjerättsmål när de är under tolv år. Hon ser det som att rättsväsendet till stor del är en arena

för vuxna och att barnet ofta blir osynligt, trots att det är det som bör vara huvudpersonen. Samtidigt anser hon att det finns risk för att barn pressas att svara på utredarnas frågor. Barns ställning i rättsprocessen är svag och risken är att de utsätts för ytterligare trauman i hanteringen i rätten. Därför måste samhället, enligt Lena Feuk, vidta åtgärder för att underlätta barns situation.

Fel instans

Gunnar och Bente Öberg har skrivit ett antal böcker om barn och skilsmässor. I boken *Vuxna skilsmässobarn berättar* (Öberg & Öberg 2001) har de följt upp en grupp barn, som varit med om föräldrars skilsmässa 20 år tidigare. Författarna konstaterar att det som blev särskilt tydligt i uppföljningen var föränderligheten i såväl barnens som föräldrarnas liv. Det går inte att säga vad som en gång för alla är barnets bästa, men det finns en del kunskaper som alla kan vara överens om. Det är dock inte alltid som sådana kunskaper kommer till användning, när socialtjänsten eller domstolen ska avgöra vårdnads- och umgänges tvister, menar författarna: ”Vi har i alla år hävdat att dessa familjetragedier inte ska handhas av advokater och domstol. I grunden är det ju inget juridiskt problem” (s. 228). De cirka tio procent av alla separationer som utvecklas till strider om vårdnad, boende och umgänge borde få bättre hjälp att lösa den äktenskapliga konflikten, menar författarna. Kritik riktas mot att inte tillräckligt mycket klaras av i samarbetssamtal, men framför allt är de kritiska till domstolens juridiska hantering: ”Vi tycker att det är på tiden att ordentligt ifrågasätta de strukturer som präglar domstolarnas hantering av dessa familjedramer. Domstolsmiljön präglas ju av brott och straff, och har föga plats för sorg och försoning” (s. 229).

I tidigare nämnda FoU-rapport drar Fagrell och Greger Karlsson (2004) också slutsatsen att familjerättsliga ärenden inte borde avgöras i domstol och menar att mer resurser bör satsas på samarbetssamtal. Liknande tankegångar tas också upp i Allmänna Barnhusets konferensrapporter (1986, 2001). Där fram-

hålls att domstolar kanske inte alltid är rätt instans för att avgöra frågor om vårdnad, boende och umgänge. Risken för att konflikterna mellan djupt oeniga föräldrar ytterligare fördjupas är stor, när de måste lösa sin tvist på rättslig väg. Hovrättslagman Per Eriksson från Malmö (Allmänna Barnhuset 2001) menar att i mål som rör vårdnad och umgänge finns det bara förlorare. Barnen är nästan alltid förlorare och lider den största förlusten. På konferensen betonade Eriksson att rätten löser tvister, inte konflikter, vilket innebär att själva konflikten sannolikt finns kvar även efter domen. Han är kritisk till att vårdnads- och umgängestvister tas till domstol. För det första saknar domare utbildning i beteendevetenskap. För det andra hanteras dessa mål av domstolarna på samma sätt som andra tvister. Vårdnads- mål bör inte hanteras som tvistemål. Det blir en chock för föräldrar, när de inser att rättegångsbalken är likadan för vårdnads- mål som för kommersiella tvister. Eriksson menar att det är ett stort dilemma för domstolen att domaren aldrig träffar den som tvisten handlar om, nämligen barnet.

I betänkandet från 2002 års vårdnadskommitté (SOU 2005:43) betonas att domstolen – mer än nu – aktivt bör verka för att föräldrarna når en samförståndslösning. Där föreslås att domstolen, i de fall det är lämpligt, ska få uppdra åt en medlare att försöka få föräldrarna att nå en samförståndslösning, som är i enlighet med barnets bästa. Som det är nu kan nämligen medlare utses först i verkställighetsprocessen, vilket är i ett alltför sent skede. ”För att säkerställa kvaliteten på domstolens avgörande föreslår vi också åtgärder i syfte att stärka domarnas kompetens” (s. 35).

Umgängets betydelse

Bente och Gunnar Öbergs (1992) bok *Pappa se mig!* handlar bl.a. om intervjuer med 75 fäder och 100 barn, varav somliga tidigare hade bott tillsammans och andra inte hade gjort det. Somliga hade umgänge medan andra inte hade det. Barnintervjuerna var koncentrerade kring fadern och de tankar, känslor och upplevelser som barnen hade beträffande honom. Anmärkningsvärt var,

menar författarna, att bara hälften av de intervjuade barnen lade skulden på pappan för utebliven kontakt. ”De barn som hade möjlighet att bedöma pappans situation gjorde ofta ’rättvisa’ analyser, där andra hälften av ’skuldbördan’ (utöver pappans) blev jämnt fördelad på mamman, pappans nya fru och på barnet självt” (s. 37). Författarna resonerar i ett kapitel om faderns betydelse för barns identitet. De konstaterar att det är allmänt känt att fäder är viktiga för pojkar, därför att en pojke som ska växa upp till man behöver en modell, en förebild, någon han kan identifiera sig med. De konstaterar samtidigt att det inte lika ofta talas om flickors behov av sin pappa. Utifrån intervjuer med flickor och unga kvinnor fastslår de dock att ”en flicka behöver i allra högsta grad sin pappa” för att våga lita på män och få självförtroende nog att känna sig värd att älskas: ”Vi vill dock göra undantag för de flickor som hade levt med en trygg och stark mor, som inte var bitter på barnets far och som hade klarat av att ge sin dotter en bra självbild och en positiv kvinnosyn” (s. 115–116). Författarna markerar fädernas betydelse i barnens liv men anser samtidigt att det finns situationer där det inte ska förekomma umgänge mellan barnet och den andra föräldern.

Det framgår av tidigare nämnda konferensrapport (Allmänna Barnhuset 2001) att frågan om umgängets betydelse för barn diskuterats. Alf Widmark, arbetsledare inom familjerätten i Värmdö kommun, menade att inom familjerätten har de uppfattat det så att samhällets linje är att familjerätten ska vara tydlig med att barn behöver båda sina föräldrar och att dessa ska ta ett gemensamt ansvar. Björn Sundberg, barnpsykiater och överläkare vid barn- och ungdomspsykiatriska kliniken i Örebro, framhöll på samma konferens att ett regelbundet umgänge mellan ett barn och den förälder som hon eller han inte längre bor tillsammans med är positivt för de flesta barn men inte för alla. Hur umgänget mellan barnet och pappan fungerar styrs mycket av mammans inställning till umgänget. Risken är stor att umgänget kan vara en belastning för både barn och föräldrar om konflikten mellan föräldrarna fortsätter att vara djup efter skilsmässan. Sundberg poängterar att det i dessa fall kan vara bättre för barnet att bo tillsammans med en välmående förälder än att

behöva umgås med två föräldrar, som är i ständig konflikt med varandra.

När det gäller vårdnadskonflikter där mannen är våldsam mot kvinnan så menar Hydén och Hydén (2002) att det är viktigt att ha ett tidsperspektiv, alltså att ta hänsyn till var i processen som föräldrarna befinner. I något skede kan pappan behöva ha kontaktperson med för att träffa barnen.

Social belastning

Vi vill ånyo påpeka att flertalet föräldrar går igenom den kris som en skilsmässa innebär utan att strida om vårdnad och umgänge med barnen. I den mån det uppstår allvarliga konflikter, kan samarbetsamtal på familjerätten bidra till överenskommelser. Bara en del av föräldrarna vänder sig till domstol för att få frågor om vårdnad och umgänge avgjorda. I några få av dessa fall görs bedömningen att umgänge inte kan ske utan att barnet får en kontaktperson som stöd eller skydd i umgänget. Det har visat sig att konflikthanteringen har ett visst samband med social bakgrund.

Man kan skönja att män med låg utbildning är familjelivets förlorare, menar Bäck-Wiklund (2003). En konsekvens av det är att fler barn i arbetarklassen än medelklassbarn får uppleva en skilsmässa mellan sina föräldrar. Det är vanligare att arbetarklassbarn lever med en ensamstående förälder. Störst är emellertid risken för separation mellan föräldrarna i familjer där mamman är svensk och pappan utländsk, närmast där båda föräldrarna har utländskt ursprung. Bäck-Wiklund påpekar att samhällsförhållanden och individuella förhållanden samspelar i familjers vardagsliv samt att utbildningsnivå, klassaspekter och etnisk bakgrund tenderar att bidra till, vad hon kallar, ”patriarkatets kris” (s. 36).

Annika Rejmer (2003) har i sin doktorsavhandling *Vårdnadstvister* bland annat genomfört en enkätundersökning riktad till föräldrar som 1997 varit parter i en vårdnadstvist. Av de 245 föräldrar som besvarade enkäten svarade 30 procent att de var födda utanför Sverige (jämfört med 9,9 procent i hela landet vid

den tiden). Låga inkomster visade sig också öka risken för vårdnadstvist. Av hennes analys av samtliga tingsrättsakter från 13 tingsrätter framgick det att 44 procent av föräldrarna hade upplevt att deras ursprungsfamilj splittrats före 18 års ålder, vilket också är en överrepresentation. Det framgick av de analyserade dokumenten att många av dessa föräldrar därtill hade sociala problem: 13 procent av mammorna och 24,5 procent av papporna var t.ex. registrerade i polisregistret (jämfört med i Sverige totalt 1 procent av kvinnorna och 2,8 procent av männen).

För 47 av de 96 paren i Hydéns och Hydéns (2002) studie hade det gått mer än ett år sedan skilsmässan, utan att de funnit en stabil form för vårdnad och umgänge. Det var bland dessa par som det förutom långvariga tvister fanns svåra personliga problem och missbruksproblem. I 12 av paren hade mannen utsatt kvinnan för våld och hot om våld. Ett antal föräldrar uttryckte oro för hur barnet hade det hos den andra föräldern, vanligen pappan. När det gällde pappor med missbruksproblem eller andra former av allvarliga personliga problem eller män som varit våldsamma eller hotfulla, kunde mammornas önskemål vara att umgänget skulle övervakas (s. 130–131).

Katrin Koch (2000) har skrivit en rapport från Norge med titeln *Når mor og far møtes i retten – barnefordeling og samvær*. Hon menar att det hittills i Norge har gjorts få undersökningar av vårdnads- och umgängesärenden, som förts till domstol. Hennes studie omfattar ärenden som gick till huvudförhandling vid Oslo tingsrätt (januari 1998 – mars 1999) och gällde vårdnad, boende och umgänge. Den visar på en överrepresentation av föräldrar med lägre utbildning och svagare fäste på arbetsmarknaden än befolkningen i stort. Det var också en överrepresentation av föräldrar födda i annat land än Norge, i 43 procent av fallen var nämligen en eller bägge föräldrarna födda i annat land. Mödrar och fäder gick till domstol med lika många pojkar som flickor, men oftare med 5–9-åringar än med 0–4-åringarna, då det visade sig att de senare bara utgjorde 15 procent mot 39 procent i befolkningen. Det visade sig också vara en överrepresentation av dem som redan hade många problem och myndighetskontakter. I 41 procent av fallen hade ”barnevernstjänsten” varit inne vid

en eller annan tidpunkt (på grund av betänkligheter om mammas omsorgssvikt). I 38 procent av fallen hade en eller båda föräldrarna haft kontakt med psykiatrin, 41 procent hade haft kontakt med polisen och 24 procent var registrerade för missbruksproblem. Sammantaget innebar det att i 70 procent av fallen hade en eller båda föräldrarna en längre tid haft kontakt med den psykiatriska hjälpapparaten, polisen, barnavårdsmyndigheter eller haft förhållandevis omfattande missbruksproblem. Koch konstaterar att det var mycket hög konfliktnivå i de här familjerna. Det var inte bara ett resultat av "samlivsbrott" utan måste också ses mot bakgrund av olika typer av belastning och problem, som en eller båda föräldrarna haft över lång tid inte som en följd av separationen. Mycket arbete lades vanligen på att parterna skulle förlikas, men det var inte alltid som förlikningar var varaktiga. En tredjedel av ärendena hade nämligen prövats i rätten tidigare.

Även Heide Ottosens (2004) tidigare nämnda studie från Danmark visade på stor social belastning i tvistiga vårdnadsmål. Andelen socialt marginaliserade och arbetslösa föräldrar var betydligt högre för barn, som var involverade i umgängeskonflikter. Det var en klar överrepresentation av arbetslösa föräldrar, även om Heide Ottosen påpekar att det inte var så lätt utläsa socioekonomiska förhållanden i journalmaterialet. Barnen i hennes studie hade emellertid en social belastning i familjen och umgängeskonflikten blev en ytterligare belastning. Det var problemanhopningen som var det svåra, inte skilsmässan eller umgängeskonflikten i sig, framhåller författaren.

Att omforma föräldraskapet

Hydén och Hydén (2002) menar att den konflikt och den relation, som föräldrar utvecklar efter separation, i grunden är en konflikt mellan två individer som driver var sitt eget föräldraprojekt. Vid separationen är det inte bara ett antal personer som skiljs åt, det sker också ett särskiljande mellan familjeskap och föräldraskap. I dagens samhälle förväntas av föräldrar att de efter separationen ska vilja upprätthålla sitt föräldraskap, även

om det måste omformas. Många föräldrar lyckas inte omdefiniera sin familjerelation till att bara bygga på föräldraskap, menar författarna. Risken är stor att föräldrar förhåller sig till varandra som två separata individer, som driver var sin linje utan att försöka åstadkomma någon inbördes samordning. Familjen har förvandlats till ett individuellt, reflexivt projekt från att tidigare ha uppfattats som en grundläggande samhällslig institution.

Hydén och Hydén refererar till Beck och Beck-Gernsheim, som menar att ju mer självförverkligande och ju mer individualistiska vi blir, desto mer söker vi närhet, trygghet och möjlighet att identifiera oss med signifikanta andra. Kärleken till de egna barnen är en del av meningsskapandet, medan det i relationen mellan vuxna finns en risk att bli övergiven när kärleken tar slut. När det gäller en förälders kärlek till sitt eller sina barn bryts banden inte lika lätt. Hos fäder och mödrar spelar barnen en allt större och grundläggande roll för den egna identiteten. Efter en separation föräldrarna emellan blir det barnet som betyder trygghet och trofasthet. Istället för att finna en ny partner kan föräldrar välja att bara investera i föräldra-barnrelationen. Utifrån detta, menar Hydén och Hydén, kan man förstå varför vissa föräldrar strider så mycket för att ha en nära relation till sina barn. De gör reflektionen att samtidigt som det uppfattas som ett frivilligt val att bli förälder, har det utvecklats en uppfattning om att föräldraskap inte går att upplösa.

Maria Bangura Arvidsson (2003) lyfter i sin avhandling *Ifrågasatta fäder* fram att svensk socialpolitik har tyngdpunkten på att uppmuntra fadersnärvaro och att förmå frånvarande fäder att ta ansvar för sina barn. Det behovsprövade sociala arbetet är en del av socialpolitiken och har en dubbel målsättning. Det innebär att socialsekreterare ska stärka fäder i sin fadersroll och minska en alltför vanlig fadersfrånvaro för socialt utsatta barn. Samtidigt ska de vara medvetna om vikten av att skydda barn från fäder som utgör en risk för att barns hälsa eller utveckling skadas. Detta kan ställa socialsekreterare inför flera dilemman när det gäller barns umgänge med fäder.

Maria Eriksson (2003) menar i sin doktorsavhandling *I skuggan av Pappa* att den svenska familjepolitiken skapar en kontext, som möjliggör fäders tillgång till barn men hindrar

arbete med våldsamma fäder och inte skyddar barn och mödrar. Den separerade kärnfamiljen tycks, enligt Eriksson, vara mer stängd för att ingripa mot fäders övergrepp än för att gripa in i syfte att underlätta fäders kontakt med sina barn.

Eriksson menar att det finns ett mönster inom familjerätten, som tyder på att familjerättssekreterarnas förståelse av föräldraskap domineras av en konstruktion av föräldraskap som könskomplementärt. Mödrar och fäder ses som komplement till varandra, därför är det viktigt för barn att ha en relation till både sin mamma och sin pappa. Konsekvensen av detta är, menar författaren, att även fäder som har utsatt barnens mödrar för våld kan ses som bra pappor. Den betydelse fadern tillskrivs som kompletterande modern tycks väga tyngre än det faktum att han misshandlat henne. I detta sammanhang skriver Eriksson om ”den moderscentrerade familjemodellens logik” (sid. 279). Den innebär att en god mor förväntas ta huvudansvaret för omsorgen om barnet och för relationen mellan far och barn. Den innebär att modern ska släppa in fadern i barnets liv och lita på att han tar hand om barnet. Eriksson ser emellertid en paradox här, eftersom det också är så att mödrar som inte alls är oroliga omtalas som att de inte ser till barnets behov och inte tar sitt ansvar för att skydda sitt barn:

Konstruktionen av barns utveckling som beroende av en tvåkönad miljö bidrar till att det heterosexuella, könskomplementära föräldraskapet framstår som naturligt: det är för att mödrar och fäder ”är” olika, ”har” olika omsorg att ge och inte kan ersätta varandra under barns utveckling som barn behöver och ”har rätt till” kontakt med båda (s. 301).

Tolkningsramarna växlar, beroende på vad som sätts i fokus. Genom växlingarna mellan olika tolkningsramar görs våldsamma fäder fredliga och utsatta barn osynliga:

Då familjerättssekreterarna tenderar att använda en moderscentrerad familjemodell, då de pratar om föräldraskap, glider faderns beteende mot barnet ur blickfånget: ”far-barnrelationen tenderar att omtalas och tolkas ur (det generella) barnets perspektiv” (s. 298).

Den omväxlande aktualiseringen av tolkningsramar gör att familjerättssekreterarna inte aktivt behöver ta ställning till frågan om barns rätt till och behov av skydd eller barns rätt till och behov av båda föräldrarna. Var gränsen för umgänge sätts hör ihop med synen på föräldraskap och vilket förhållningssätt som familjerättssekreterarna har i sitt arbete med misshandlande fäder. Eriksson menar att de familjerättssekreterare som fokuserar kvinnomisshandel å ena sidan följer ett neutralitetsideal och å andra sidan ser de det som problematiskt att vara opartisk i mötet med våldsutsatta kvinnor och misshandlande män. Ett feministiskt perspektiv på våld i heterosexuella parrelationer ger utrymme för att utmana könsneutralitet, eftersom det tar hänsyn till föräldrarnas inbördes maktrelation. Att vara professionell utifrån ett sådant perspektiv innebär att inte sträva efter att vara opartisk utan istället ta ställning mot kvinnomisshandel.

Insatsen kontaktperson

Det framgår av Socialstyrelsens statistik över insatser 2004 (Socialstyrelsen 2005) att 22 600 barn och unga (0–20 år) hade insatsen kontaktperson/-familj enl. SoL någon gång under 2004. Det är 10 per 1 000 av alla 0–20 åringar och det framgår att det är något vanligare för pojkar, fördelningen är 55 procent pojkar och 45 procent flickor. Kontaktperson i umgängestvister räknas in i statistiken över den allmänna insatsen kontaktperson/-familj och det går inte att utläsa hur vanligt det är just i umgängesärenden. Det är heller ingen uppgift som Socialstyrelsen frågar kommunerna om (muntlig uppgift från SCB).

Socialstyrelsens rapport *Vårdnad, boende och umgänge vid separation* (Socialstyrelsen 2003) framhåller att det finns stora skillnader i kommunernas sätt att handlägga ärenden där domstolen har beslutat att umgänge ska ske med kontaktperson. Socialstyrelsen konstaterar att det råder en osäkerhet om hur socialnämnderna bör handlägga frågan om att utse kontaktperson efter en begäran från domstolen. Dock framhålls att i de fall som domstolen har dömt till kontaktperson är det inte upp till socialnämnden att avgöra huruvida insatsen ska vara frivillig eller inte för den

förälder som eventuellt motsätter sig insatsen. Ibland kan det vara svårt för kommunen att hitta en kompetent person som kan ta på sig uppdraget som kontaktperson i den omfattning och/eller under de tider som domstolen har beslutat att umgänget ska ske. I rapporten belyses vissa frågor som väcks i samband med insatsen. De handlar om dess varaktighet, kontaktpersonens roll och lämplighet samt de svårigheter som det kan innebära att vara kontaktperson.

Vårdnad – Boende – Umgänge. Barnets bästa, föräldrars ansvar är titeln på betänkandet från 2002 års vårdnadskommitté (SOU 2005:43), som utkommit under tiden som vi arbetat med vårt projekt. Där ingår frågan om umgänge med kontaktperson och föreslås en ny benämning: ”Enligt vår uppfattning är det lämpligare att istället tala om umgängesstöd /.../ Genom att kalla sådana personer för umgängesstöd skiljer man dem också från de personer som utses av socialnämnden med stöd av bestämmelsen i 3 kap. 6 § SoL” (s. 171). Tills vidare använder vi emellertid benämningen kontaktperson. I betänkandet betonas samma syfte med insatsen som i Socialstyrelsens (2003) tidigare nämnda rapport, men därutöver lyfts också fram barnets och boendeföräldrarnas oro som ett skäl att tillsätta kontaktperson:

Barnet kan också ha behov av att ett umgängesstöd är närvarande under umgänget om barnet av någon anledning känner oro över umgänget. Denna oro kan t.ex. vara ett resultat av att något umgänge inte skett under förhållandevis lång tid men också bottna i att den förälder som barnet bor hos känner en oro – befogad eller inte – över att umgänge kommer till stånd. (s. 174)

I lagtexten fastslås att det är barnets intresse och behov av umgänge som ska tillgodoses. En förälder har inte någon absolut rätt till umgänge med sitt barn och barnet har ingen plikt att umgås med en förälder. Ändå finns det de som menar att det ligger snubblande nära till hands att tänka utifrån föräldrars rätt, när ett barn får kontaktperson som stöd eller skydd för att kunna umgås med den förälder, som de inte bor hos.

I vår avslutande diskussion i kunskapsöversikten *Vad vet vi om insatsen kontaktperson/-familj?* (Andersson & Bangura Arvidsson 2001) tog vi upp att utifrån kunskapsunderlaget i rapporten

framstår fadersfrånvaron som ett faktum. Vi funderade kring att det utifrån socialtjänstens perspektiv kanske var lättare att till-sätta en kontaktfamilj än att försöka motivera barnens pappor, som kan uppfattas som ointresserade av barnen och tyngda av egen problematik. Insatsen kontaktfamilj tycks i det sammanhanget innefatta invanda föreställningar om en ”normal” familj. Det framstod som vanligt att söka en ”fullständig” familj som kontaktfamilj: ”Om det egna familjelivet framstår som bristfälligt eller problematiskt på något sätt framhålls insatsen kontaktfamilj som en möjlighet för barnen att erfara normalt familjeliv” (s. 105). Kontaktperson för större barn och tonåringar motiverades ofta med att barn behöver en manlig förebild att umgås med, som kompensation för en frånvarande pappa. Kontaktperson i umgängesärenden, finner vi nu, kan i detta avseende däremot ses som en diametralt annorlunda typ av insats. Istället för att kompensera en ”ofullständig” familj och en frånvarande fader så innebär umgänge i närvaro av kontaktperson att fadern involveras i barnets liv även om han är tyngd av egen problematik. Detta framstår för oss som ett annat sätt att bibehålla en ”normal” familj för barn trots förändrade familjeformer.

Kapitel 3. Uppläggning av intervjustudien

I detta kapitel klargör vi hur vi använt olika begrepp. Sedan följer en beskrivning av hur vi har gått tillväga i denna studie och en presentation av det material som vi har använt oss av.

Vi hade inte mycket kunskap om insatsen kontaktperson just i umgängestvister när vi påbörjade vårt forskningsprojekt och gick därför in i det relativt förutsättningslöst. Eftersom vi fann mycket begränsat med litteratur om insatsen började vi med att fråga oss fram bland professionella, som på olika sätt arbetade med umgängestvister. Vi hade till en början tänkt att detta bara skulle vara en sondering av fältet. Det utvecklades emellertid till systematiska intervjuer med yrkesverksamma jurister, familjerätts- och socialsekreterare. Detta intervjumaterial blev omfattande och intressant i sig och får därför en egen rapport. Här ingår alltså inte de delar av det större projektet, som handlar om information från sociala akter och om kontaktpersoners, barns och föräldrars perspektiv på insatsen.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna första studie var att ta reda på vad insatsen kontaktperson i umgängesärenden innebär och hur den används, sett ur berörda professionellas perspektiv. Frågor som vi sökte svar på var:

- Hur motiveras insatsen?
- Vilken roll har kontaktpersonen enligt jurister, familjerätts- och socialsekreterare?
- Hur utformas uppgiften i praktiken?
- Hur avgränsas insatsen i tid och rum?
- Vilka förändringar sker över tid?

- Vilken betydelse har klass, kön, ålder och etnicitet för beslut och insatsens utformning?
- Har barnet möjlighet att komma till tals inför beslutet och i så fall på vilket sätt?
- Vad innefattar insatsen för möjligheter och svårigheter?

Begreppsdefinitioner

Socialtjänsten organiseras på olika sätt i olika kommuner, men för att undvika missförstånd särskiljer vi genomgående familjerätten från individ- och familjeomsorgen (IFO). Somliga skulle säga att familjerätten ingår i individ- och familjeomsorgen, men vi väljer att (traditionellt) särskilja dessa begrepp från varandra. Till familjerättens uppgifter hör samarbetsamtal och familjerättsutredningar, två arbetsuppgifter som vanligen skiljs åt men som båda är del av familjerätten. Inom individ- och familjeomsorgen finns avdelningar eller arbetsgrupper för ekonomiskt bistånd, för vuxna med missbruk och andra problem och för barn, ungdom, familj (social barn- och ungdomsvård). Det är den senare delen av IFO, som är aktuell i vårt sammanhang. Där görs utredningar om barn (0-18 år) som far illa eller betar sig illa, beslutas om bistånd och görs uppföljningar av insatser, till exempel av insatsen kontaktperson – även i umgängestvister. Vi tror att det blir tydligare om vi i denna rapport genomgående talar om familjerätt som något som skiljs ut från individ- och familjeomsorgen. I båda fallen är de yrkesverksamma vanligen socionomer och har tjänstebeteckningen socialsekreterare, även om de som arbetar inom familjerätten benämns familjerättssekreterare och de som arbetar inom (övriga) individ- och familjeomsorgen benämns socialsekreterare.

Urval och tillvägagångssätt

Vårt val av kommuner grundar sig på att vi ville studera tre kommuner med olika befolkningsstruktur och olika sätt att organisera sin sociala verksamhet. Vi valde därför en mindre

kommun (med ca 30 000 invånare) som vi kallar Småstaden, en mellanstor kommun (med ca 100 000 invånare) som vi kallar Mellanstaden och en stor kommun (med mer än 250 000 invånare) som vi kallar Storstaden.

Intervjuerna med sammanlagt 21 familjerätts- och socialsekreterare har skett som kvalitativa halvstrukturerade gruppintervjuer. Intervjuerna inleddes med ett antal påståenden för att vi skulle få det vi redan trodde oss veta bekräftat, kommenterat eller avfärdat. Därefter hade vi ett antal frågor om till exempel: ärendegången, intervjupersonernas uppfattning om insatsen, samarbetet mellan socialtjänst och tingsrätt, hur insatsen motiveras för föräldrar respektive barn, familjernas kännetecken, vem som blir kontaktperson, kontaktpersonernas uppgift, svårigheter och dilemman.

I de tre valda kommunerna var antalet berörda familjerätts- och socialsekreterare olika. I Storstaden gjorde vi en storgruppsintervju med samtliga (14) familjerättssekreterare inom familjerätten samt med några få (tre) socialsekreterare i två stadsdelar. I Mellanstaden var det två familjerättssekreterare som representerade familjerätten och i Småstaden deltog de två berörda familjerättssekreterarna. Storgruppsintervjun gjorde vi gemensamt och de andra intervjuerna har endera av oss gjort. Därtill har vi intervjuat tre jurister: en före detta domare med erfarenheter både från tingsrätt och hovrätt, som vi fortsättningsvis kallar domare; en chefsrådman vid en länsrätt, som vi fortsättningsvis kallar rådman; en jurist som är socialkonsulent på en länsstyrelse och samtidigt har erfarenheter från Familjerättsassocionomernas Riksförening (FSR), som vi fortsättningsvis kallar familjerättsjurist.

Samtliga intervjuer spelades in på band. Vi har bearbetat materialet genom att först skriva ut intervjuerna, sedan tematisera innehållet och utifrån det har vi formulerat olika kapitel. Då vi enbart har intervjuat professionella och inte frågat om sekretessbelagda uppgifter så har vi inte behövt ha några större etiska betänkligheter. Vi har emellertid som extra säkerhetsåtgärd valt att inte namnge vare sig kommuner eller intervjupersoner. Vi har valt att anonymisera alla intervjupersoner, även de som inte har bett om det.

Kapitel 4. Beslut, organisering och handläggning

I Storstaden finns en central familjerätt, medan socialtjänsten i övrigt är uppdelad på de olika stadsdelarna. Det betyder att Storstadens familjerättssekreterare finns i en egen organisation, där samarbetsamtal och familjerättsutredningar äger rum. När det sedan kommer till tillsättandet av kontaktperson, är det en uppgift för stadsdelarna. Vi har intervjupersoner från stadsdel A och B. I stadsdel A har socialsekreterare ansvar för insatsen kontaktperson i umgängesärenden – jämte andra IFO-uppgifter. I stadsdel B har en socialsekreterare enbart hand om denna typ av insats. I Mellanstaden finns det också en central familjerätt där samarbetsamtal och familjerättsutredningar ingår i uppgifterna, men de familjerättssekreterare, som gör familjerättsutredningar, är också de som tillsätter och följer upp kontaktperson i umgängesärenden. Själva rekryteringen av kontaktpersoner ligger emellertid inom en annan enhet inom socialtjänsten och sköts av socialsekreterare inom IFO (i vår benämning). I Småstaden finns två familjerättssekreterare på halvtid, som på sin andra halvtid är familjehemssekreterare.

Vi går inte närmare in på organisationen, eftersom den har en tendens att förändras. Det som är viktigt för vårt sammanhang är att rekrytering av kontaktpersoner i umgängestvist vanligen ligger på samma socialsekreterare (inom IFO), som har till uppgift att rekrytera andra typer av kontaktpersoner/kontaktfamiljer och kanske också familjehem. Sedan är det vanligen inom familjerätten som både tillsättandet och uppföljningen av kontaktpersoner sker, när det gäller den här typen av kontaktperson i umgängestvist. Storstaden skiljer sig (troligen) från de flesta andra kommuner i det att familjerätten inte alls har något att göra med tillsättandet och uppföljningen av kontaktpersoner i umgängestvister. Det var också där man var mest missnöjd med organisationen, eftersom familjerättssekreterarna inte hade

någon ”koll” på hur ett ärende fortskrider – om de inte måste ta reda på det därför att tingsrätten önskar ett nytt ”snabbyttrande” eller en ny utredning i samma ärende.

När föräldrar inte kan komma överens om umgänget, kan det uppstå långvariga juridiska processer, där socialtjänsten blir inblandad i olika skeden. I början av vårt forskningsprojekt tog vi hjälp av tre jurister (domaren, rådmannen, familjerättsjuristen) som hjälpte oss att begripa hur beslutsförfarandet går till. Vi vill gärna förmedla vad vi fick veta, eftersom vi tror att det också finns andra som är lika okunniga, som vi var innan. Här följer först information om den juridiska processen och sedan information från intervjupersonerna.

Den juridiska processen

Tingsrätten beslutar om vårdnad, boende och umgänge när föräldrar har en tvist om barnen, som de inte klarar ut själva eller med hjälp av samarbetsamtal på familjerätten. Tingsrättens dom, t.ex. om kontaktperson vid umgänge eller vid hämtning och lämning, ska verkställas. Om domen inte följs, kan endera föräldern ansöka hos länsrätten om att dom verkställs. Länsrätten prövar verkställigheten i muntliga förhandlingar, där parterna (föräldrarna) har var sin advokat. Det finns en mycket stark rekommendation i Föräldrabalken (FB), att man så långt som möjligt ska försöka få parterna att komma överens, genom förlikning eller medling, så att man inte ska behöva besluta om verkställighet. I det syftet kan länsrätten utse en person som medlar och får en viss tid på sig att försöka få parterna att komma överens. Medlaren kan föreslå föräldrarna att själva ansöka om kontaktperson för barnet i umgänget. Om de gemensamt ansöker om kontaktperson som bistånd, så avslutas verkställighetsmålet. Om man måste besluta om verkställighet kan det bli aktuellt med vite, som är det vanligaste. Det är mycket sällsynt att besluta om polishämtning. Länsrätten kommer således in i ärenden om kontaktperson i umgänge på det sättet att det är där som verkställighetsmål hanteras. Ett annat sätt för länsrätten att medverka till kontaktperson i umgänge är att avslå

förälders ansökan om verkställighet och hänvisa parterna till att väcka ny talan i tingsrätten, som sedan i ny dom kan besluta om kontaktperson. Det är tingsrätten som står för dylika beslut, som sedan kan överklagas till hovrätten.

Domaren med erfarenhet från tingsrätt och hovrätt menade att denna typ av umgängesärenden, där kontaktperson förekommer, ofta pågår mycket länge: ”Det är ju i de mest infekterade... Man håller på med dem hela tiden.” Tingsrätten kan börja med att begära en snabbutredning från familjerätten ”för att tidigt få någon slags hum om t.ex. behovet av kontaktperson”. En kontaktperson kan då förordnas interimistiskt, medan vårdnadsutredning pågår:

Det tar lång tid att få fram den utredningen och det kan det ju göra /sen/ i rätten också ... man kan begära komplettering av vårdnadsutredningen för att det kan ha gått lång tid sedan den började. Den började kanske det ena året och pågick ett halvår och sen tog tingsrätten upp målet och dömde... och så överklagade de... och så var det ett interimistiskt beslut och så har man fortsatt och så kände man ’nä, nu får vi nog komplettera vårdnadsutredningen’. Då har det kanske gått ett och ett halvt år och det är nya fakta och då måste man ha nytt material... Kan ju hålla på hur länge som helst.

Rådmannen vid Länsrätten framhöll också att ett sådant ärende kan pågå länge och i flera rätter samtidigt. Möjligen har 1998 års lag om gemensam vårdnad bidragit till att det blivit fler rättsliga konflikter. Den ordning man har idag om verkställighet sätter samordningen mellan tingsrätt och länsrätt på prov och när den inte fungerar, blir det dubbelarbete. Rådmannen ville dock betona att vi här talar om de mycket svåra fallen. De kan pågå i flera år och ”det är där vi finner de utredningströtta barnen”. Processandet har inte med barnperspektivet särskilt bra, fastslog han. Tingsrätten har t.ex. förordnat om vårdnadsutredning och det blir barnsamtal inom familjerätten, men barnet kan samtidigt (av andra skäl) utredas inom individ- och familjeomsorgen och kanske dessutom ha kontakt med barn- och ungdomspsykiatri.

Familjerättsjuristen menade att domstolen inte alltid skriver att det ska vara kontaktperson i umgänget utan att det ska vara en tredje person. Det är socialtjänsten som har valt att använda

kontaktperson, men enligt t.ex. ett yttrande från JO har man möjlighet att överväga andra former än kontaktperson i individuella ärenden. Alternativet kan vara en lägenhet där umgänge sker och en anställd som tar ansvar för alla ärenden, där man behöver kontaktperson. En konfliktfylld fråga, som hon ofta hör, är att inte alla tingsrätter samråder med socialtjänsten innan de beslutar om kontaktperson. Om det då är frågan om umgänge flera dagar i sträck och övernattnig, har socialtjänsten svårt att få tag på någon kontaktperson, som kan ställa upp. Hon påpekade:

Det är inte socialtjänstens sak att 'överpröva' tingsrättens dom. Har de bestämt att det ska vara kontaktperson eller att umgänget ska ske i närvaro av tredje person, så ska det ju vara det. Men jag har sett att man på socialtjänsten faktiskt överprövar domen. Man tycker på socialtjänsten att det inte är bra för barnet och då är man inte heller så benägen att finna en kontaktperson, gör inte samma ansträngning... Ja, man gör en bedömning och säger att det inte går att hitta en kontaktperson för ett dylikt uppdrag eller förordnar en kontaktperson och ser att det inte fungerar och avslutar ärendet.

Det är sällsynt att en dom om kontaktperson i umgängestvist tidsbestäms. Det kan vara svårt att veta hur länge insatsen behövs. Det finns ärenden där det behövs år efter år, om t.ex. umgängesföräldern är psykiskt sjuk eller saknar förmåga att ta hand om ett barn. Det kan också vara ett mer övergående behov. Saker och ting förändras över tid, "och vid någon viss tidpunkt så har ju barnet egna tankar och synpunkter och en uttalad egen vilja", som en av juristerna sade. Det tycks vara överlämnat till socialtjänsten att avgöra, när insatsen kan avslutas. Det kan emellertid också vara så att den pågår tills någon av parterna "kommer igen" med ny talan. Det är tydligt att det är oklart när, av vem och under vilka betingelser insatsen ska avslutas.

Det kan noteras att umgängesfrågan är skild från vårdnadsfrågan. Det kan pågå parallella utredningar, men det gör ingen skillnad i hanteringen av insatsen kontaktperson vid umgänge om föräldrarna har gemensam vårdnad eller om boendeföräldern har enskild vårdnad. En socialsekreterare påpekade dock att om föräldrarna har gemensam vårdnad, måste båda skriva på att de

godkänner förordnande av kontaktperson. Om boendeföräldern har ensam vårdnad, är det bara hon (han) som behöver skriva på och umgängesföräldern ”får finna sig” i det – om han (hon) vill ha umgänge med sitt barn.

Även om vägen till att få kontaktperson i umgängesärenden är olika, är insatsen utan kostnad för den enskilde.

Brist på överblick

Alla våra intervjupersoner bekräftade att det finns en brist på överblick över hur vanlig insatsen kontaktperson är i umgängestvister, både enligt dom med stöd av Föräldrabalken (FB) och enligt ansökan om bistånd enligt Socialtjänstlagen (SoL). Dessutom finns det kommunala socialförvaltningar som menar att alla förordnanden om kontaktperson i dylika ärenden ska definieras som bistånd enligt SoL, även om de beslutats i dom. I Mellanstan menade man att det finns en mellanform, en ”genväg” att ”hoppa över domstolsledet”, om man ändå vet med sig att det här kommer att sluta med att det blir ett domstolsbeslut om kontaktperson.” Det finns nämligen bättre förutsättningar i ”frivilliga” ärenden, eftersom föräldrarna är mer lyhörda för synpunkter och mer öppna för att arbeta med olika lösningar. ”När det är domstolsärenden så är de mycket mer låsta.” I det följande kommer intervju svar och citat främst att handla om kontaktperson enligt domstolsbeslut, men i vissa fall gör intervju personerna ingen skillnad utifrån lagmässig grund.

Bristen på överblick var inget som vi frågade om, men den framkom på olika sätt. Den stadsdelsövergripande familjerätten i Storstan har inte har så mycket inflytande på hur det går vidare med insatsen kontaktperson i umgängesärenden. Familjerättssekreterarna kan föreslå men inte utse kontaktperson och följer inte upp ärendet. Störst insyn har de i de fall där tingsrätten interimistiskt beslutat om kontaktperson för att barnet under utredningstiden ska kunna upprätthålla kontakt med den andra föräldern. Under denna utredningstid träffar berörda familjerättssekreterare föräldrar och barn och kan få en bild av hur umgänget fungerar. Därmed kan de också ha en underbyggd

synpunkt på det fortsatta behovet av kontaktperson för övervakat umgänge eller för hämtning och lämning. Om domstolen beslutar i linje med familjerättens förslag är det sedan de olika stadsdelarnas socialkontor, som har uppdraget att rekrytera kontaktperson och följa upp ärendet. Familjerättssekreterare i Storstaden funderade över vad som händer sedan:

Men det skulle jag tycka vara intressant att veta hur det går i de här ärendena. Fortsätter då barnet i evighet att ha umgänge med kontaktperson... eller blir det så att det efter ett tag normaliserar sig så att barnet kan få ett vanligt umgänge med sina föräldrar eller blir det möjligen så att det tappar kontakten med ena föräldern, alltså umgängesföräldern, eller hur slutar det för de här barnen? Det skulle vara väldigt intressant för mig att få reda på!

Det fanns inga samlade uppgifter om antal ärenden med kontaktperson ”interimistiskt”, men en uppskattning vid Storstadens familjerätt, efter en stunds diskussion, var att 24–25 ärenden var pågående just vid tidpunkten för intervjun. Därtill kommer de ärenden som får kontaktperson senare, efter slutlig dom. Ansvariga socialsekreterare på de olika stadsdelskontoren i Storstaden visste vilka pågående ärenden de hade, men de hade inte en samlad bild av hur många de hade under ett år, hur länge insatsen pågår, när, hur och varför den avslutas. Det fanns emellertid ett stort intresse av en bättre överblick: ”Man undrar hur många ärenden vi har och hur mycket de kostar och hur länge de egentligen har hållit på. Ja, det kommer emellanåt att man intresserar sig, men sen släpper det igen.” I Storstaden fanns många reflektioner av typen:

Det skulle jag tycka vore väldigt intressant att veta, hur fungerar det här utifrån barnets horisont, hur är det för barnet att träffa mamma eller pappa med kontaktperson... Alltså hur blir det för de här barnen som måste träffa sin andra förälder med en annan person närvarande? Är det bra? Är det bättre än inget? Är det alltid bättre att kunna träffa sin förälder? Alltså, jag kan tänka ibland att är det här egentligen bra, för det vet ju inte vi. För vi bara antar att det är bra.

I Mellanstaden, där den centrala familjerätten hade hand om både utredningar, tillsättandet av kontaktperson och uppföljning av insatsen, fanns det en tydlig och klar bokföring. Där framgick

t.ex. att under 2004 hade 15 barn kontaktperson vid umgänge enligt föräldrars ansökan och 17 barn kontaktperson vid umgänge enligt tingsrättens dom. Bokföringen de första månaderna under 2005 visade att antalet barn med insatsen kontaktperson i umgänget med den andra föräldern hade ökat, både enligt föräldrars ansökan och enligt tingsrättens dom. Familjerättssekreteraren bekräftade tendensen till ökning. I Mellanstaden uttryckte de förvåning över att dessa uppgifter inte efterfrågades i den nationella statistiken.

I Småstaden hade man vid tidpunkten för intervjun sex pågående ärenden med kontaktperson enligt tingsrättens dom och något färre ”frivilligt”. Eftersom man där betraktade båda typerna av tillsättning som bistånd enligt SoL, kunde man inte i den kommunala statistiken skilja ut kontaktperson i umgängesärenden från den stora gruppen kontaktperson/- familj i andra biståndsärenden.

Olika organisering av verksamheten

Inom Storstadens familjerätt var familjerättssekreterarna tämligen överens om att organisationen är ”horribel” i den meningen att de inte själva har kontaktpersoner som de kan ”lära upp” och ge handledning. Om så hade varit fallet, hade de också fått kunskap om hur det går fortsättningsvis. I nuvarande organisation är det de olika stadsdelskontoren som handhar insatsen. Det blir särskilt besvärligt om det är interimistiska beslut som ska verkställas.

Sen sitter socialbyråerna med våra familjer, som de inte känner, och så ska de få igång ett bra system och sen ska de ha uppföljningsträffar och, ja, av en slump får man ibland veta att de ska ha möte där för att höra hur umgänget går. Och det är ju vi som ska redovisa den här utredningen sen till tingsrätten och så vet man inte ens hur det funkar /interimistiskt/, ibland funkar det inte alls.

Det tycks inte vara ovanligt att domstolen har tagit ett interimistiskt beslut om kontaktperson i umgängestvisten, innan ärendet kommer till familjerätten. Det kan således finnas beslut om kontaktperson innan familjerätten påbörjar utredning, den

utredning som sedan ska vara underlag för fastställande av dom. Under utredningens gång vänder sig då familjerätten i Storstaden till stadsdelskontoren för att höra hur det går (interimistiskt) med kontaktperson i umgänget. Då är det inte ovanligt att de får veta att det inte kommit igång något övervakat umgänge, ”för de håller på och letar efter kontaktpersoner”. I familjerättens utredning kan man då inte säga något om ”hur barnet reagerar” och man kan inte använda kontaktpersonen som referent i utredningen. ”Vi måste ju ha en avstämning och höra hur det gått, för att sen veta hur jag ska lägga förslaget”, som en intervju-person vid Storstadens familjerätt sade.

Tydligt är att man vid familjerätten såg stora skillnader på hur man sköter det här uppdraget i de olika stadsdelarna:

En del har jättesnyggt skrivna kontrakt, där föräldrar, kontaktpersoner, alla har skrivit under, alla vet vad som gäller, så vi vet exakt så här ska det gå till. En del har ibland muntligt och då har ingen fattat nåt eller alla har fattat olika och så blir det inte rätt utfört liksom, så att det är väldigt grannlaga hur det här hanteras.

Det finns ett annat problem med stadsdelarnas ansvar för insatsen kontaktperson i de här ärendena. Vilken stadsdel ska betala, mammas eller pappans? Och hur gör man om någon av föräldrarna flyttar? Enligt familjerätten i Storstaden hade det inte behövt bli något problem, om familjerätten haft ansvar för kontaktpersoner med denna typ av uppdrag. På stadsdelskontor A tycker man också att organisationen medför svårigheter för dem i deras arbete:

Alltså, jag tycker det är jättesvårt, man känner inte barnet, man känner inte familjen, man känner inte situationen, och så ska man verkställa ett beslut som bara fortgår och fortgår och fortgår, och det finns liksom inget mål så det kan sluta, eller nån tid satt, utan det bara fortsätter – om det inte står i domen att det ska sluta.

Under flera år kan det vara helt tyst och lugnt och man har sina små uppföljningar och lite telefonkontakt och så helt plötsligt så bara blommar det upp, det är nån advokat som ringer och då tar det enormt mycket tid under en kort period. De är inte nädiga de här advokaterna, det ska vara yttranden på några dagar och mycket ska hända... så det kan blossa upp väldigt.

I stadsdel B var organisationen något annorlunda och överblicken över kontaktpersonerna samlade på en person:

Jag sköter rekrytering, tillsättning, uppföljning och avslutning, när det blir dags... Det är socialsekreteraren på socialkontoret som initierar, skickar ansökan till min arbetsledare /som ger den till mig/... När jag har en lämplig kontaktperson, så kontaktar jag socialsekreteraren /på socialkontoret/ och säger att, du, nu har jag hittat en kontaktperson till det här barnet, som ska träffa sin pappa... Så har jag en inskolning, för det är viktigt att kontaktpersonen och barnet är trygga tillsammans..

Efter en månads inskolning har hon en uppföljning för att se hur det fungerar:

Först kallar jag mamman eller pappan, den som har barnet boende hos sig, för att höra hur hon eller han tycker att det fungerar. Sen kallar jag den andra parten, för att höra hur han eller hon tycker att det fungerar.. Och sen kör vi vidare, utifrån hur domen ser ut.

I Mellanstaden hade man sedan ett år tillbaka ett helt nytt sätt att arbeta, som man var mycket nöjd med:

För att få bättre ordning på det och kunna hantera det på ett bättre sätt, så har vi fått tillgång till en lägenhet... Där finns möjlighet att ha ett, två eller i värsta fall kanske tre kontaktpersonsärenden samtidigt... Dit har vi numera kopplat kontaktpersoner, som har fasta tider där på helgerna... Och så kopplar vi fortfarande ärenden där det är övervakat umgänge till en kontaktperson, men vi försöker styra allting som rör kontaktpersoner till helgerna och till den här lägenheten... En del har ju bara kontaktperson vid hämtning och lämning, men då styr vi, om vi kan, så att då hämtar man och lämnar i lägenheten på de tiderna... Det övervakade umgänget har man då i lägenheten... utgår från lägenheten, men kontaktpersonen kan följa med till stadsparken eller till badhuset eller gå på stan och så vidare.

Mellanstadens familjerättssekreterare betonade att varje ärende prövas individuellt, man skriver en arbetsplan och varje kontaktperson kopplas till ett speciellt uppdrag. Man har ett schema, som ofta innebär att kontaktpersonerna arbetar varannan helg ”och har sitt ärende på sin tid så att säga”. De var nöjda med den nya organisationen. De hade varit tvungna att ”tänka i nya banor” eftersom arbetet hade blivit för betungande, ”trycket

ökar på den här insatsen, ganska markant”. Det är också ”krävande ärenden att jobba med” och de tar mycket tid. Samtidigt som det nu är hårdare styrning och noggrannare planering så ville intervjupersonerna betona att när det finns behov av flexibilitet, så försöker de hitta lösningar. ”Det kan alltid dyka upp undantag”, men det är en vinst att nu behöver inte kontaktpersoner åka långt med barnet för att träffa den andra föräldern. Nu är det föräldern ”som får ta sig omaklet att komma hit, det är här barnet bor... så vi genomför det här på plats”.

Organiseringen i Småstaden var annorlunda, två familjerättssekreterare skötte familjerätten på halvtid. Samarbetssamtal och vårdnadsutredningar ingick i arbetet lika väl som att tillsätta och följa upp kontaktpersoner i umgängestvister, vare sig det förordnats efter föräldrars ansökan eller efter tingsrättens dom. De hade några få kontaktpersoner, som de använde i flera av denna typ av ärenden.

Inte alltid samarbete mellan tingsrätt och socialtjänst

Tingsrätten dömer enligt Föräldrabalken och kontaktperson är bistånd enligt Socialtjänstlagen. Det är socialtjänstens uppgift att förordna kontaktperson, när tingsrätten så beslutat. Det händer dock att socialtjänsten måste meddela att de inte hittar någon kontaktperson för det nämnda uppdraget och då kan det inte bli något umgänge. Detta är olyckligt och kan undvikas, om tingsrätten innan domen fastställs kontaktar socialkontoret och förhör sig om möjligheten av att finna kontaktperson för det aktuella ärendet. Så beskrev våra intervjupersoner inom socialtjänsten det. En sådan förfrågan från tingsrätten ger också möjlighet för socialsekreterare att föreslå en omformulering av uppdraget eller ändra tidslängden, så att det går att finna lämplig kontaktperson. Det var många som påpekade att det är svårt att ordna en kontaktperson, som kan vara med barnet hos umgängesföräldern t.ex. varje lördag eller söndag, eller sex-åtta timmar i sträck eller andra ”knäppa” beslut i samma riktning.

Flera betonade att tingsrätten inte kan ålägga socialtjänsten att ordna en kontaktperson. Det måste ske en överenskommelse, de måste samarbeta. Ändå tycks det vara så att en del tingsrätter inte ringer det socialkontor, som har till uppgift att ordna kontaktperson, utan bara skickar domen och uppfattar det som att de därmed gett socialkontoret ett uppdrag. Det finns också tingsrätter, som inte skickar domen till socialkontoret utan ger den till föräldrarna, som får uppgiften att själva ta kontakt med socialkontoret och ansöka om biståndet kontaktperson – med domen som motivering.

Flera familjerättssekreterare i Storstaden betonade att domstolens beslut inte kan ändras av socialtjänsten, som inte heller kan ifrågasätta om domstolsbeslutet är bra för barnet. Däremot kan de säga:

Det är inte realiserbart, vi får inte en människa som sitter tio timmar och glor på en pappa och en unge som umgås. Vi har inga sådana. Då får domstolen det tillbaka och får göra om hela beslutet och ha en ny förhandling och skriva ett annat förslag om hur det ska gå till. Men där är det stora glapp mellan rättsväsendet och det praktiska livet inom socialförvaltningen. Vi har för lite samråd i de här ärendena.

Andra familjerättssekreterare i Storstaden invände att det har blivit mycket bättre efter hand med att tingsrätten först kontaktar socialkontoret, innan de beslutar om kontaktperson, och förhör sig om vad som är realistiskt. Det var vad de hade hört, men genomgående var annars uppfattningen att det i Storstaden inte fanns något samarbete mellan den centrala familjerätten och stadsdelskontoren, som hade att rekrytera kontaktpersoner och följa upp insatsen. I stadsdel A beskrev socialsekreterare det så att de fick domen från tingsrätten, läste aldrig familjerättsens utredning och hade ingen kontakt med familjerätten. De visste därför ingenting om familjen, även om det var de som fick uppdraget att tillsätta kontaktperson.

Ofta har det varit en långt utdragen process, då det kommer interimistiska beslut hela tiden, som vi då verkställer genom att det i beslutet finns att det ska finnas en kontaktperson. Då är det en begränsad tid, och sen kommer ett nytt beslut... och då har vi fått helt omöjliga tidpunkter, t.ex. sju timmar om dagen, sju dagar i rad,

under två veckor eller nåt sånt. Det går ju inte att verkställa, alltså det har varit vissa sådana saker, och det kan vi påtala.

Det kan också vara en besvärlig beslutsprocess på andra sätt. Det kan finnas ett interimistiskt beslut om kontaktperson och vid ny förhandling i tingsrätten kanske barnets pappa har klagomål på den kontaktperson, som tillsatts interimistiskt. ”Så har de /tingsrätten/ fått ringa till mig och så har jag fått framföra vad jag anser lämpligt, om det kan fortsätta eller om jag har för avsikt att byta /kontaktperson/. Så man har ju blivit tillfrågad vid vissa sådana tillfällen”, sade en socialsekreterare i stadsdel A. I stadsdel B hade socialsekreteraren erfarenheter av att det var föräldrarnas ombud, pappans advokat, som hade orealistiska krav, både på hur fort kontaktperson kan ordnas och hur ofta övervakat umgänge ska ske. ”Då har jag kontaktat advokaten ... och det är inte helt lätt att få advokater att förstå, för de menar att det är väl bara att ta ungen i hampan och gå iväg.” Om advokaten förstått och sedan pratat med sin klient, umgängesföräldern, så har det oftast gått att ändra umgängesföräldrarnas begäran, så att den blivit mer rimlig att tillgodose.

Det finns mycket att säga om förhållandet mellan domstol och socialtjänst i den här typen av ärenden, det framgick tydligt i intervjuerna. Det fanns återkommande exempel på orealistiska domar, särskilt i Storstaden. T.ex. ett aktuellt fall där en pappa, som flyttat utomlands, enligt dom skulle träffa barnen i närvaro av en kontaktperson angivna dagar och tider, flera dagar i sträck. Det skulle bli en lång resa för kontaktperson och barn och att snabbt hitta någon som kunde åta sig uppdraget var inte lätt. Mellanstadens familjerättssekreterare, som hade hand om både familjerättsutredningar och uppföljning av kontaktpersoner i umgängesärenden, var mer nöjda med sitt samarbete med tingsrätten. ”Vi håller i allt som rör kontaktpersoner vid umgänge.” Det var självklart för dem att tingsrätten inte kan eller ska fatta beslut om kontaktperson utan att kommunicera med socialtjänsten.

Den idag vanligaste situationen är nog att tingsrätten vid första förhandlingen tar ett interimistiskt beslut om umgänge med kontaktperson. Då har vi ibland skrivit ett kortare yttrande, som i

vardagsspråk kallas snabbyttrande, där vi kanske har pekat på de svårigheter, som finns i ärendet. Så då kommer kontaktpersonen in i ärendet i ett ganska tidigt skede i rättstvisten. Sen finns den med då under hela perioden fram till det kommer en slutlig dom – och kanske även efteråt, beroende på vilka behov som finns... Vi får då uppdraget /att förordna kontaktperson/ tillsammans med ett utredningsuppdrag, att vi ska utreda vidare om det här umgänget är bra för just det här barnet, om det ska vara annan utformning... Vi får en dubbelremiss kan man säga.

Sammanfattningsvis menar socialsekreterarna i Mellanstaden att de har ett gott samarbete med domstolen, ”generellt sett, ett ömsesidigt förtroende... och tycker att vi får bra gehör för våra synpunkter i de domar och beslut som tas”. Domstolarna har en benägenhet att ”uttrycka sig i generella termer” men har, enligt socialsekreterarna, blivit bättre på att se till varje individuellt ärende. De betonar att det ligger på familjerätten att ge domstolarna bra underlag att fatta beslut på.

I Småstaden var familjerättsekreterarna också mer nöjda med samarbetet med tingsrätten än i Storstaden: ”Tingsrätten dömer efter att ha pratat med oss om det finns en möjlighet att tillsätta kontaktperson, för annars faller det.” Då kan de framföra t.ex. att det är svårare ordna en kontaktperson på helger än på vardagar:

Så den har blivit bättre, dialogen med tingsrätten... Vi har haft sittningar med tingsrätten och försökt komma överens om riktlinjer.. som vi försöker hålla från båda håll och är det så att vi inte kan så är det aldrig problem, när man ringer in och förklarar att så här är det. De förstär och så kan de försöka ändra.. Vi är beroende av dem och de är beroende av oss... finns en ömsesidig tillit.. så det är inte som kanske i andra kommuner att de bara säger: Så ska det vara!

Uppdragets varaktighet

Det fastställs inte i dom hur länge insatsen kontaktperson ska pågå. Det tycks heller inte finnas någon överblick över hur länge denna typ av insats vanligen pågår. Beträffande uppdragets varaktighet blev det en hel del diskussion vid familjerätten i Stor

staden. Eftersom det inte står i domen när det ska avslutas, är det upp till det stadsdelskontor som följer upp insatsen. Utdrag ur gruppintervju:

Vi har sett skräckexempel där det pågått i fem år.

Vi ser det ju som att en kontaktperson ska vara med i ett övergångsskede.

Det kan vara obegränsad tid.

Utifrån min begränsade erfarenhet så är man rätt så dålig på att skriva ut sluttiden i domar, så det blir ju ett bekymmer.

Man kan inte bestämma behovet utan det visar sig vid en uppföljning på socialen om det finns /fortsatt/ behov eller ej... det kan man inte som domstol besluta att /t.ex./ juni nästa år behövs det inte längre!

På en stadsdel i Storstaden kunde man berätta om ett fall, där barnet haft kontaktperson i umgänget med pappan från det hon var två år gammal tills nu, när hon är elva. De första åren var hela umgänget övervakat, numera är det vid hämtning och lämning. Barnet protesterar alltmer. Mamman vill nu lämna in en stämning om att umgänget ska upphöra och har vänt sig till en advokat om detta. Det är nämligen så att om inte föräldrarna är överens, så kan insatsen kontaktperson inte upphöra utan nytt domstolsbeslut. På socialkontoret kan man inte bestämma att det ska upphöra, när det finns en dom och föräldrarna inte kommer fram till någon form av samarbete eller umgängesföräldern inte vill avstå från att fortsätta träffa barnet.

I Mellanstaden skriver man en arbetsplan om hur det ska se ut tills man träffas nästa gång, i ett utvärderingsmöte. De brukar sätta en tid på fyra till sex månader, ibland kortare tid. "Längre än sex månader har vi inte utan en ordentlig uppföljning, och då träffar vi båda parter och kontaktpersonen." Om det finns ett domstolsavgörande, då gäller det tills vidare. Det är oftast boendeföräldern som velat att barnet ska ha en kontaktperson i umgänget med den andra förälder och "då rullar det på" tills det blir någon annan överenskommelse. Det kan hända att barnet slutar träffa den andra föräldern, utan att denne har något emot det. Det kan också hända att föräldrarna kommer överens om att

umgänget fortsättningsvis kan fungera utan kontaktperson. I Mellanstaden lyfte man fram följande skäl till att avsluta insatsen: a) Allt blir frid och fröjd och de klarar umgänget bra själva; b) Det fungerar inte alls och boendeföräldern säger: ”Jag går inte med på detta längre!” Om umgängesföräldern då inte reagerar på uteblivet umgänge med barnet, så blir det inget mer; c) Det kan också vara en umgängesförälder som ger upp och säger: ”Nä, nu orkar jag inte längre, nu lägger jag ner, nu träffar jag inte mitt barn längre”. Om umgänge upphör och ”motparten” vill klagat på att beslutet inte verkställs, då får han (hon) gå till länsrätten och ansöka om verkställighet - men det är inte alla som gör det.

I Småstaden fungerar det så att det enligt arbetsplanen för uppdraget ingår omprövning var tredje eller var sjätte månad. Då görs nytt beslut om fortsättning, vilket socialtjänsten kan ta mer självständig ställning till om det är ”frivilligt” än om det är kontaktperson enligt dom. En dom kan inte ifrågasättas av socialtjänsten. Däremot kan man inom socialtjänsten arbeta för att föräldrarna ska kunna komma överens utan kontaktperson. Det finns i Småstaden en diskussion om hur man ska göra, när kontaktperson enligt dom pågår i många år och blir en dyr insats, kanske med långa resor. Men det är en intern diskussion, som stannat vid en intern diskussion om kostnader och domens ”oändlighetsperspektiv”:

Säg att ett arvode ligger på 1 300–1 400 kronor i månaden och 400–500 kr i omkostnader och räknar vi /att det pågår/ i många år så är det en jättestor utgift... Kommunförbundets rekommendationer, lägst 300 och högst 1 400 kr i månaden beroende på om det är kontakt en gång i veckan eller två, tre gånger i veckan... Olika kategorier och så räknar man procent utifrån hur stort uppdraget är.

Det fanns exempel på större uppdrag, som familjerättssekreterare i Småstaden berättade om. En kontaktperson fick t.ex. en summa även för förlorad arbetsinkomst, eftersom det övervakade umgänget var 16 timmar varannan helg. Ersättningen beror också på hur svårt uppdraget är. ”Jag har ett ärende som jag tror är på gränsen till det omöjliga.” Det var svårt hitta en kontaktperson som åtar sig det, ”för farligt, ingen vill jobba med

den personen”. I Småstaden lyfte man också fram problemet med att insatsen kan hålla på under hela barndomen:

Där står ingen deadline /i domen/, där står inget mål med kontaktperson, och det är väldigt svårt att avsluta, för dom /föräldrarna/ säger ”Nä, det är dömt, vi ska ha det!”... Kan kännas som ett evighetsärende, det ska bara rulla på år efter år för att det är tilldömt... Man måste köra nån parallellprocess med föräldrarna samtidigt... Målet är ju ändå att föräldrarna ska kunna samarbeta så pass att kontaktperson inte behövs... vår roll att förtydliga att det ska vara målet – oavsett om det tar två år eller tio år, så ska målet finnas där.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis har vi funnit att det finns olika sätt att få kontaktperson i umgängesärenden, nämligen enligt domstolsbeslut i tingsrätten eller enligt ansökan till socialtjänsten. Tingsrätten dömer enligt Föräldrabalken och socialtjänsten har att följa Socialtjänstlagen. Vare sig det är domstolsbeslut eller ansökan är det socialtjänsten som rekryterar, tillsätter och följer upp insatsen. Socialtjänsten har också en rad andra uppgifter och har bl.a. hand om den betydligt vanligare insatsen kontaktperson/-familj enligt 4 kap. 1 § SoL. I nationell statistik och i vissa kommuners lokala statistik skiljer man inte på kontaktperson i familjrettsliga ärenden och kontaktperson i den typ av ärenden, som vi här särskiljer som individ- och familjeomsorgens ärenden. I det här aktuella sammanhanget är vi enbart ute efter att ta reda på något om insatsen kontaktperson i umgängesärenden och tänker då framför allt på de ärenden där insatsen följer på en dom. Det visar sig då att det kan handläggas på olika sätt i olika kommuner, beroende på hur skild socialtjänstens familjerätt är från socialtjänstens (övriga) individ- och familjeomsorg, som har att utreda, besluta om och följa upp behovsprovade insatser för barn, unga och familjer.

Det är inte bara samarbetsvårigheter mellan domstol och socialtjänst, det kan också vara ”glapp” mellan olika verksamheter inom socialtjänsten. I Storstaden, där den centrala familjerättens utredningsarbete var helt skilt från stadsdelarnas rekryte-

rings- och uppföljningsverksamhet, var ”glappet” stort. Det var det inte i Mellanstaden, där den centrala familjerätten också hade hand om uppföljningen av insatsen kontaktperson i umgängesärenden. Då var det bara själva rekryteringsarbetet, som de behövde anlita andra inom socialtjänsten att utföra. I Småstaden skötte några få allt familjerättsligt arbete och uppföljning av de kontaktpersoner, som förordnats i umgängesärenden. Det var uppenbart att det saknas överblick över den typ av insats, som det här är frågan om. Det finns ingen samlad kunskap om omfattning, varaktighet och andra till synes lätt åtkomliga kvantitativa mått på insatsen.

Det har framförts från olika håll att familjerättsliga ärenden inte borde avgöras i domstol. Det kom fram i vår genomgång av rapporter och tidigare forskning (t.ex. Fagrell & Greger Karlsson 2004; Allmänna Barnhuset 1986, 2001) och det kom fram i våra intervjuer med såväl jurister som familjerättssekreterare. Risker är stora att konflikterna mellan djupt oeniga föräldrar ytterligare fördjupas när de måste lösa sin tvist med hjälp av domstol.

Sätten att resonera är olika inom rättsväsendet och inom socialtjänsten. Både Singer (2000) och Heide Heide Ottosen (2004) resonerar om hur olika rationaliteter eller diskurser möts. Singer talar om en krock mellan behovsorienterat och kompetensorienterat synsätt på barn medan Heide Ottosen belyser en motsättning mellan den juridiska diskursen och konceptet om barns bästa. Aktörerna inom domstolsväsendet ska samarbeta med aktörerna inom socialtjänsten i hanteringen av föräldrars konflikt för att se till att barnet får tillgång till den andra föräldern utan att ta skada. Vi har uppfattat det som att det egentligen är tre system som skiljer sig åt på olika sätt, nämligen domstolsystemet, socialtjänstens familjerättsystem och socialtjänstens barnavårdssystem.

Kapitel 5. Ålder, kön, klass, etnicitet och individuella problem

I detta kapitel samlar vi information om vilka personer som får insatsen och om det kan urskiljas några mönster vad gäller aspekter som ålder, kön, klass, etnicitet och individuella problem. Som framgått av det föregående är det nyckelpersoners, familjerättssekreterares och socialsekreterares information vi bygger på. Det var en fråga i intervjun, om det fanns något kännetecknande för dem som får insatsen kontaktperson i umgängestvister i termer av kön, klass och etnicitet. I gruppintervjuerna med familjerättssekreterare/socialsekreterare var vanligen det första svaret på frågan av typen: ”Vi möter alla, alla kategorier, alla åldrar, det är stor spridning.” – ”Det kan vara vem som helst”. Nästa svar var mer differentierat och det framkom synpunkter om att vissa kategorier av människor eller typer av problem var vanligare än andra. Det vanligaste var dock att man konstaterade att det var en kombination. Vi förmedlar nedan några röster om både gemensamma mönster och individuella skillnader. Först vill vi emellertid säga något om ålder, eftersom där fanns störst entydighet, särskilt när det gäller ålder på de barn som får kontaktperson i umgänget med den förälder, som de inte bor hos.

Ålder

Det var en samlad erfarenhet att från tolv år och uppåt är det mycket sällsynt att barn får en kontaktperson i umgängesärenden, ”för då finns en särskild regel att barnens vilja ska gälla”. Kanske är det övervikt för barn från fyra-fem år till nio-tio, det var en utbredd uppfattning. Eller möjligen är de flesta barnen under skolåldern? Kanske är det så att det är vanligare för små barn att ha en kontaktperson som övervakar hela umgänget, medan det är vanligare för skolbarn att ha en kontaktperson som

bara hämtar och lämnar barnet? Det finns emellertid inga säkra uppgifter om detta, påpekade man i Storstaden.

I en annan grupp berättade man om ett barn på ett och ett halvt år, som inskolades just nu, dvs. höll på att lära känna kontaktpersonen. Det var ett svårt och komplicerat ärende med en mamma som var ”väldigt rädd”. Ett och ett halvt år är en undre gräns, menade man, ”om inte mamma kan vara med”. I en del fall är det nämligen en möjlighet att låta mamman vara med, ”om det inte är hot utan flyktrisk”. Familjerättssekreterarnas erfarenhet var här att barnen är i varierande åldrar från ett och ett halvt upp till tio-elva år. Det är mer sällsynt med tonåringar, men de hade ett pågående ärende med en 17-årig flicka. Det finns också fall med kontaktperson till syskongrupper där tonåringar då kan ingå i syskongruppen. Det vanliga är annars, menade man, att när barn kommer upp i 13–14-årsåldern har de ingen kontaktperson, om de inte uttryckligen önskar det. En annan vanlig erfarenhet var att barnen slutar med umgänget med den andra föräldern, när de kommer upp i tonåren, eller ”kanske man pausar”. Då kan man som familjerättssekreterare tänka att det ändå är bra att de haft kontakt ”upp till en viss ålder”. Då känner de sin förälder, vilket kan bli betydelsefullt senare i livet, ”när man blir vuxen och söker upp sin förälder igen”. Ett skäl att se till att barn får umgänge med kontaktperson i unga år kan således vara att tillförsäkra dem en föräldrakontakt, som de kan bygga vidare på senare i livet, även om kontakten upphör under några tonår. ”Så tänker vi att det kan vara.”

I en tredje grupp angav man åldern på barnen i pågående ärenden och där var barnen mellan ett och ett halvt och femton år gamla. I tonårsexemplet var kontaktpersonens enda uppgift ”att vara en bro mellan föräldrarna”. Insatsen hade pågått i fyra år och man började i arbetsgruppen ”ifrågasätta lite grand om det ska rulla på”.

Det är oftare yngre barn än tonåringar, som får övervakat umgänge, men det måste sättas i relation till att föräldrar oftare tvistar om yngre barn än om tonårsbarn, påpekade någon. Om vi kombinerar olika synpunkter, kan vi här göra tillägget att det vanligaste är kanske åldrarna 5–10 eller 8–12. Det kan i sin tur bero på att ”då kan barnen vara med och aktualisera konflikten

på ett annat sätt än när de är yngre”. De allra yngsta kanske inte hade något umgänge eller den andra parten krävde det inte i lika stor utsträckning? Det fanns enstaka småbarnsexempel, där domen framstod som ”helt horribel”, därför att barnet var yngre än ett och ett halvt år. Det ansågs vara en rimlig undre gräns.

Kön

Den största enigheten fanns kring kön i den meningen att det vanligen är mamman som är boendeförälder och pappan som är umgängesförälder. Det är således vanligen i umgänget med sin pappa som barnen bedömts ha behov av en kontaktperson som stöd eller skydd. I de samtal som utspann sig mellan intervjupersoner i gruppintervjuer framgick det att de inte visste så mycket om dessa fäder. ”Jag vet inte vad som är anledningen till att det ska vara närvaro av kontaktperson.” – ”Nej, det står inte i domen.” För socialsekreterare som skulle rekrytera lämplig kontaktperson, fanns det ingen rutin för informationsförmedling. Om man vill veta något ”så får man försöka få tag på den där familjerättsutredningen”, sade de som arbetade i Storstadens stadsdelar. Eftersom det är boendeföräldern som formellt ansöker om insatsen, vet man mer om henne (honom) än om den andra föräldern.

På direkt fråga om det finns någon könsskillnad på det sättet att umgängesförälder strider mer för sina söner än för sina döttrar eller omvänt, fanns det associationer i olika riktningar:

Jag har sett fler pojkar, men det är ju en tillfällighet, det är ju de jag har haft...

Det är mammor jag har haft som har velat träffa sina söner...

Jag har två pojkar och en flicka /i kontaktpersonsärenden/ och en pappa strider enormt för att träffa sin flicka och de andra fäderna strider för att få träffa sina söner...

En intervjuperson menade så här:

Min egen uppfattning är den att pappor bråkar mer för att få kontakt med sina pojkar, men jag kan ändå inte säga att det är vanligare att de har kontaktperson, när det gäller pojkar. Utifrån

egna erfarenheter skulle jag snarare säga tvärtom, det är vanligare att ha kontaktperson som skydd för flickor.

När boendeförälder inte vill eller vågar lämna ut barnet till umgängesföräldern utan kontaktperson så behöver det inte handla om barnen utan om kamp mellan föräldrar:

Så finns det ju rena maktkamper också, där barnen används som ett maktinstrument.

Det kan vara en mans maktutövning gentemot en kvinna att hålla kvar gemensamma barn, men också en kvinnas maktutövning gentemot mannen genom att smutskasta mannen och inte ge honom tillgång till barnen.

Några intervjupersoner erinrade sig hur det var förr:

Jag menar en pappa som inte propsade på nåt umgänge var det ju ingen som försökte trycka in ett umgänge på... Idag försöker man väl lite grand det.

Men sen finns det ju de här eländigt tråkiga fallen där man, återigen oftast en mamma, vill att barnen ska umgås med pappa, men pappa vill inte. Det förekommer ju – och det är ju väldigt svårt att säga till någon att 'du måste träffa dina barn'.

Klass

Vad gäller klass eller socioekonomisk bakgrund fanns det olika meningar och inte alls något entydigt intryck. Vårdnads- och umgängeskonflikter är inte klassbundna, möjligen finns det olika typer av hårda tvister. ”Medelklassens föräldrar kan föra en hård intellektuell kamp, medan föräldrar som kommer från ’enkla förhållanden’ kan ha mer praktiska och materiella tvisteämnen, menade en jurist. Möjligen kan det finnas skillnader vad gäller dem som överklagar en dom:

Det tror jag man kan säga att de som går vidare och klagar i hovrätten, där tror jag nog att man kan hitta de som är mer välutbildade, men jag vet inte om det är bara som jag tror.

Det allmänna intrycket var att de som får kontaktperson enligt domstolsbeslut, ”de är alla typer” eller ”de har ju en mycket

varierande bakgrund”. Möjligen kan man säga att de vanligen inte är höginkomsttagare utan snarare ”medel och neråt, inte uppåt”. Det är inte socioekonomisk grupp som är kännetecknande:

Det handlar inte så mycket om klasstillhörighet, tror jag, utan det är annan problematik som ligger bakom.

Det är oftast människor som har väldigt mycket andra problem i sitt liv utöver det här.

Sen kan man ju ha missbruksproblem i vilken klass som helst och våld finns i alla samhällsklasser... och psykisk sjukdom.

Jag tycker nog istället att man kan säga enbarnsfamiljer, de som endast har ett barn strider mest om det barnet och det är inte utifrån samhällsklass.

Andra kommentarer gick i samma riktning, klasstillhörighet avfärdades, föräldrarna har andra problem.

Etnicitet

Är insatsen vanligare eller ovanligare i familjer med en eller båda föräldrarna födda i annat land än Sverige? Det framkom i intervjuerna att det inte är ovanligt att en svår tvist uppstår i umgängesärenden, där kvinnan i en invandrarfamilj har ny partner. Mannen accepterar inte detta och ser sig fortfarande som överhuvud för familjen och barnen. Inte sällan har det förekommit våld i dessa familjer, ”det framförs i alla fall ofta” (av den som vill skiljas/mamman). En intervjupersons försiktiga intryck var att invandrarföräldrar med bättre utbildning, som har arbete och är ”ute i samhället” och ser svenska värderingar, inte strider så hårt ”utifrån patriarkal struktur”. I de fallen kan man säga att det inte är medelklassen utan de fattiga, som strider hårdast. ”Invandramannen utan arbete, det lilla han har kvar är barnen, det blir en hård strid, och mamman litar inte på mannen, det har varit mycket bråk tidigare, våld, misshandel.” Samma intervjuperson betonade att detta inte gäller många fall, ”men de svåra måste uppmärksammas, för barn kan fara mycket illa”.

Andra röster om betydelsen av nationalitet eller etnicitet:

Invandrarfamiljer är överrepresenterade... men man kan inte säga att problematiken är annorlunda för att de är invandrare.

Även om de är överrepresenterade betyder det ju inte att de här invandrarärendena är så svåra att lösa.

Det kan ju vara den här skyddsproblematiken, det där med att mammor är rädda att pappor ska ta barnet utomlands, det kan av naturliga skäl vara större om de har mer kontaktnät utomlands.

I en annan grupp menade socialsekreterarna att det var blandat, både svenskar och invandrarfamiljer. Det kan emellertid bidra till konflikten, om föräldrarna kommer från olika kulturer. Det blir en kollision mellan traditionell familjesyn och en mer modern, liberal, familjesyn, menade några. De kan ha olika syn på uppfostran av barnen, ”vilket krockar fullständigt”. Kanske det är vanligare med en svensk förälder och en förälder från annat land:

Om man tänker bakåt, på mina tre mödrar, så är det välfungerande kvinnor som har gått på en nit, alltså de har blivit förälskade i de här männen /från annat land/, alltså den ene han är sjuk och de andra två har varit våldsvverkare, en var väldigt kriminell. Men de var ju unga då.

Blandäktenskap, blandrelationer /är vanliga/, ena parten är svensk(a) och andra parten kommer från ett annat land. Det är inte så vanligt att två med utländsk bakgrund kommer av den anledningen eller tvistar så.

De kommer från alla kulturer, men vi har ju mycket våld bland våra invandrarfamiljer... Man kan säga det generellt, faktiskt, det ser vi ju ökande inom hela det familjerättsliga sammanhanget. Det kan vi ju konstatera.

Individuella problem

Kan boendeföräldrars oro vara berättigad, när de inte vågar lämna ut barnen till den andra föräldern utan kontaktperson? Ja, men alla underströk att det då handlade om få men de allra svåraste fallen. De hade möjligen vissa gemensamma generella kännetecken, men framför allt svåra individuella problem. En av

våra informanter menade att det är bekymmersamt att man inte kan skicka den vuxne till vuxenpsykiatrien men väl barnet till barnpsykiatrien:

Jag måste nog säga att det är vanligt att ena parten/pappan har någon form av karaktärsstörning eller personlighetsstörning... något som inte stämmer... svårdefinierbart... Ofta har ju inte barnen utan föräldrarna störningar/tillkortakommanden som det vore värdefullt att få psykolog- eller psykiateruttalande om.

I en grupp framhöll man att när det förordnas kontaktperson i umgängestvister handlar det om svåra konflikter och gravt missbruk eller psykisk sjukdom hos ena parten är vanligare än familjevåld. När de tänkte enbart på de ärenden, som de hade aktuella vid intervjutillfället, handlade det om en pappa med gravt missbruk och en pappa som var mycket sjuk, även om han inte hade någon diagnos på psykisk sjukdom. I de fallen var det barnens mammor, som hade krävt att umgänget skulle ske med kontaktperson. I ett tredje fall hade en boendepappa krävt kontaktperson för barnets umgänge med sin mamma. Där handlade det om en psykiskt instabil mamma, som hade lämnat barnet hos pappan under sin sjukdomstid. När hon nu kände sig bättre, ville hon ha umgänge med barnet.

Gemensamt för de här umgängesföräldrarna är ofta ”att det inte funkar på andra plan heller”. Här följer några röster:

Det gemensamma draget är att de har svårt att lösa saker, när de ställs inför nya situationer. De har svårt att lösa sin familjesituation, de har svårt att lösa det med sin sociala omgivning, grannar, vänner. De har svårt att lösa det på arbetsplatsen. Det kommer igen när det gäller föräldraskapet också, man har svårigheter att lösa detta, och det kan vara hot eller våld eller missbruk, övergrepp, allt möjligt.

Det är personer som har en taskig relation till sina egna föräldrar, alltså ingen tillit, de har varit lite illa i sin egen relation... dåligt socialt nätverk.

Många av de här personerna, som hamnar i de här konflikterna och svårigheterna... De är ju marginaliserade... alltså det är ju ofta människor, som har eller har haft psykisk sjukdom och missbruk, utan jobb, utan bostad, alltså, om man jämför med snittet i samhället, så är det klart att vi ser en hög andel av personer med svårigheter att 'platsa' helt enkelt, av olika skäl.

En familjerättssekreterare förde ett resonemang om att det kan vara så, som i några pågående ärenden med invandrarfamiljer, att separationen utlöser anklagelser om våld, hot, trakasserier. Domstolen väljer alternativet med kontaktperson under pågående utredning. Det kan ju vara så att våld och hot pågått länge, men eftersom man inte vet kan man genom en kontaktperson få en bild av hur det är för barnen och hur det är för den förälder, som ska ta hand om barnen. ”Då ger ju domstolen sig själv respekt, så att säga, att fatta ett interimistiskt beslut, som ger barnet trygghet och oss möjlighet att se.” Domstolen kan begära ett delyttrande från familjerätten om umgänget. Där försöker domstolen och familjerätten således att samarbeta, så att det blir bra, ”så bra det kan bli, ja, det är väl det minst dåliga sättet.”

Sammanfattning

Barnens ålder fanns det inga säkra uppgifter om, men den vanligaste erfarenheten var att det är sällsynt att barn över tolv år har insatsen samt att den undre gränsen torde vara ett och ett halvt år.

När det gäller kön framgår det att det nästan uteslutande är mamman som är boendeförälder och pappan som är umgängesförälder. Inom föräldrarollerna finns en ojämlikhet som är könsbunden i praktiken, även om de socialpolitiska intentionerna är jämlikhet (Bangura Arvidsson 2003; Hydén och Hydén 2002).

Det samlade intrycket blir att det vanligen är en kombination eller kumulering av bekymmer och påfrestningar av olika slag i de familjer, där en separation leder till så uppslitande umgänges tvister att barnet bedöms ha behov av en kontaktperson som stöd och skydd i kontakten med den andra föräldern. Det är ett resultat som framkommer också i andra studier om vårdnads- och umgängeskonflikter, även i de fall som det inte handlar om så allvarliga konflikter att det krävs umgänge vid närvaro av kontaktperson. Såväl svenskt som nordiskt material visar på liknande tendenser. Bäck-Wiklund (2003) skriver att den svenska skilsmässostatistiken är överrepresenterad av familjer med låg-

utbildade män från arbetarklassen och där mamman är svensk och pappan utländsk eller där båda föräldrarna är utländska.

I Hydéns och Hydéns (2002) studie om samarbetsamtal hade det förekommit våld eller hot om våld från mannen gentemot kvinnan i en fjärdedel av familjerna. I Rejmers (2003) enkätundersökning framkom en överrepresentation av utländska föräldrar och föräldrar som fanns registrerade i polisregistret. Låg inkomst ökade separationsrisken och nästan hälften av föräldrarna hade själva upplevt att deras föräldrar separerat. I Kochs (2000) norska material var det en överrepresentation av familjer med psykiska eller sociala problem, tidigare kontakter med social barnavård, psykiatri och/eller polis. Även Heide Ottosens (2004) danska studie pekar åt samma håll. Där var andelen socialt marginaliserade och arbetslösa föräldrar hög och umgängeskonflikten blev en ytterligare belastning för de redan socialt utsatta barnen.

Kapitel 6. Barns behov och föräldrars rätt

När det bedöms finnas behov av en kontaktperson som övervakar barnets umgänge med den andra föräldern eller medverkar vid hämtning och lämning, då är det vanligen ett tecken på allvarlig umgängestvist och stark misstro mot umgängesföräldern. De svåra konflikterna är förhållandevis få, men där de förekommer kan det vara svårt att urskilja vad som är barnets behov av att få behålla kontakt med den andra föräldern och umgängesföräldrarnas (vanligen pappans) rätt till umgänge med sitt barn. Lagstiftningens intentioner är barnets bästa och däri ingår barnens rätt till den andra föräldern, men i den konkreta verkligheten kan det bli föräldrars rätt som väger tyngre. I föräldrarnas konflikt kan barnen komma i skymundan, trots att barnen utreds och utreds, kanske i flera instanser samtidigt eller upprepade gånger. Även i de fall där barnen inte hamnar i skymundan, kan deras dubbla lojalitet försvåra uppgiften att urskilja barns behov i förhållande till föräldrars rätt. Det är en grannliga uppgift att som vuxen försöka fånga barns perspektiv och därtill väga in det i beslut om barns bästa, i synnerhet som generell kunskap inte alltid är applicerbar på enskilda fall. Det finns tillfällen när barns behov inte är förenligt med föräldrars rätt.

Särskilda svårigheter

Det var ett återkommande ämne i alla intervjuer, om det är bra för barnen att ha en kontaktperson i umgänget med den andra föräldern. Särskilt svårt kan det vara när det gäller små barn, menade t.ex. en familjerättssekreterare:

Det kan dröja åtta-nio månader innan de får en kontaktperson och då kan den här ungen ha tappat bilden av föräldern den ska träffa. Då ska den lilla ungen träffa en främmande kontaktperson... plus

den här pappan som är en okänd figur och där ska de vara i en främmande miljö. Alltså, om man ser ur barnets synvinkel, de små barnen, så är det ju en väldig apparat som de ska finna sig i. Det kan man fråga sig om det är bra.

Intervjupersonerna i en grupp var överens om att det är särskilt svårt med ”våldsutsatta”. Det är inte särskilt vanligt, men man måste ta reda på om det förekommit våld i familjen, ”man ska inte vara rädd för att fråga”, annars får man inte veta det. De menade också att det ibland går att förebygga att umgängeskonflikter leder till övervakat umgänge. De tyckte sig nämligen märka att när de hade mer tid och utrymme för samarbetsamtal hade de lättare att hitta andra lösningar än kontaktperson. När det väl blivit dom i tingsrätten blir det mer definitivt som ”två läger”.

I mer än en gruppintervju gavs exempel på motstridiga intressen, där barnet egentligen aldrig velat träffa sin pappa men ändå varit tvungen till det under flera år. Det var möjligen samma exempel som diskuterades eller möjligen fanns det flera likartade exempel, där det är först vid tolv års ålder som barnet kan ”slippa” umgänge. Så här berättade en familjerättssekreterare om en flicka:

Mamman och kontaktpersonen hade övertalat henne, men nu hade det kommit till en punkt, så nu ville hon inte göra det längre /träffa sin pappa/. Nu börjar hon närma sig 12-årsgränsen och socialsekreteraren undrade om det var rimligt att man avslutade det här kontaktmannaskapet och kanske tog hänsyn till flickans egen vilja. Och då blir man ju lite skrämmd, när man hör såna berättelser, för det kan ju handla om väldigt små barn, när det här börjar. Och då kommer man in på frågan, är det viktigt med umgänge till varje pris? Är det bra för barnet? Och vem tillvaratar barnets intresse i de här lägena?

I en annan grupp fanns ett exempel på en flicka som kände sig tvingad att träffa sin pappa mot sin vilja, men hon gjorde det ”för hon vet att ställer hon inte upp på detta så får hennes mamma böta en massa pengar”.

Motivering för barnen

Hur motiveras då insatsen för barnen? Vid Storstadens familjerätt träffade man barnen under utredningstiden men kunde inte motivera dem för kontaktperson, eftersom de inte visste hur domen skulle bli. På stadsdelskontoret träffade de vanligen inte barnen i dessa ärenden, eftersom utredningen hade gjorts vid familjerätten, som bättre kände familjen.

Familjerättssekreterare som både gjorde utredningar och följde upp insatser, hade träffat barnen i samband med familjerättsutredning. När några av dem funderade över hur de motiverade insatsen för barnen, kom de fram till att ”det är ju mer föräldrarna som gör det grovjobbet”. För att insatsen ska fungera är man mycket beroende av föräldramedverkan: ”Vi är beroende av att dom faktiskt talar väl om den /insatsen/ och uppmuntrar och hjälper till”. Det är föräldrarna som motiverar sina barn, ”man kan ju bara tala om för föräldrarna att det är för barnets skull, det är det som är det viktigaste”. Men de tyckte ändå: ”En bra fråga, för egentligen så skulle man kanske träffa barnen och förklara hur vi ser, precis som man gör med föräldrarna... För annars blir det ju på föräldrarnas villkor.” Via kontaktperson eller föräldrar har de dock fått uppfattningen att barnen i de flesta fall var positiva, ”alltså, ska jag vara ärlig har jag inte hört något negativt”. Det kan bero på duktiga kontaktpersoner, som är noga med att lära känna barnen.

Men man kanske skulle prata med barnen om hur dom ser det, för det vet man överhuvudtaget inte. Dom beskrivs som glada, glada när dom ska iväg och när dom kommer tillbaka.

Det är ju det vi går efter. Men en direkt fråga har jag inte ställt /till barnen/.

En jurist påpekade att det inte finns någon annan motivering än barnets bästa: ”Det står ingenstans att man ska ta hänsyn till vad föräldrarna tycker och känner eller hur de mår.” Det är en ”ledstjärna” eller det är ”underförstått” att umgänge är det bästa och det vill man uppnå.

Barn kommer inte alltid till tals

Hur mycket får barnet komma till tals? Det var en återkommande fråga vid familjerätten i Storstaden, som inte visste hur det sköttes ute i stadsdelarna, sedan familjerätten avslutat sin utredning: ”Tyvärr är det nog ganska mycket vuxenfokus i det här vid uppföljningarna”, menade en som tidigare arbetat i en stadsdel. I familjerättens utredning var alla överens om att barnen fick komma till tals. I den mån barn hade kontaktperson interimistiskt (under pågående utredning) kunde de säga att barnen ofta såg det som en trygghet med kontaktperson. ”Jag går bara dit om NN /kontaktpersonen/ är med, annars går jag inte dit”, kunde barn säga. Det fanns också exempel på att för barnet var det viktigare att få träffa kontaktpersonen än den andra föräldern, därför att det innebar att ha en annan vuxen att tala med om föräldrarnas konflikt. Kontaktperson kan utan tvekan vara en trygghet för barn, det var man överens om, men när det gällde frågor som var kopplade till uppföljning av insatsen, var en återkommande kommentar: ”vet inte”.

I princip var stadsdelsfarenheterna de att kontaktperson i umgängestvister oftast var positivt för barnen. Det framkom i uppföljningssamtal, där socialsekreterare träffade kontaktperson och boendeförälder – och någon enstaka gång även umgängesförälder – ”och i vissa fall har man ju träffat barnen”. En socialsekreterare konstaterade dock att barnen inte har mycket att säga till om i de här fallen. ”Inte förrän barnet är tolv år, då familjerätten lyssnar väldigt mycket på barnen.”

Det tycks vara en allmän uppfattning att barn som är under tolv år ska ha fått chansen att lära känna sina föräldrar och ha haft ett fungerande umgänge med den andra föräldern. Sedan, när de är tolv, får de själva bestämma att de inte vill, ”men då har de i alla fall haft chansen tidigare, de har valmöjligheter.” En socialsekreterare menade t.ex.:

Alltså är de /barnen/ 12, 13, 14 år och väljer att gå till mamma eller pappa, då blandar de sig inte i, varken familjerätten eller tingsrätten, då har barnet så pass mycket makt att de själva väljer.

En jurist påpekade att inte heller större barn kallas till domstolen. ”Man kallar ju aldrig in barnet att sitta där, det kan man ju inte göra.” Det är familjerättens sak att träffa barnen, men där får man ju inte heller ”sätta barnet mellan hötapparna”. Det som är bäst för barnet i umgängeskonflikter, det är att barnet inte får välja. ”Det är vuxnas sak att göra upp detta, och det gäller även om man är femton år.” Barn kan få säga vad de känner och vill men det är de vuxna som bestämmer. ”För även en femtonåring ställs inför förfärliga lojalitetsproblem om den måste välja.”

Socialtjänsten värnar om barnen

Ur socialtjänstens perspektiv var det mer självklart att man värnade om barnet inom socialtjänsten än vid tingsrätten. Flera hade hört från andra den uppfattningen att tingsrätten dömer till kontaktperson för att föräldrarna ska hålla sig lugna eller för att få ett slut på förhandlingarna. Någon hade exempel på att en tonårsflicka klart sagt ifrån att hon ville ha glesare kontakt med sin pappa, men där hade tingsrätten lyssnat mer på pappans krav: ”Det blev så fel för henne.” Annars menade de flesta att samarbetet med tingsrätten på senare tid hade blivit bättre, vilket innebar bättre beslut med mer hänsyn till barnen. Det kräver dock, menade flera, att ”vi träffar tingsrätten och att vi kommunicerar med dem och diskuterar de olika svårigheter som finns”. Genom att träffas kan man påverka domstolen att ta hänsyn till vad som är bra för det individuella barnet, inte bara ta hänsyn till vad som är ”generellt” bäst utan fråga sig: ”Är det lämpligt just i det här ärendet att köra ett umgänge och i så fall, hur ska det se ut?” Några röster:

Jag tycker de /tingsrätten/ är duktiga med barnperspektivet... alltså många gånger döms det utifrån våra utredningar, där vi lägger fram olika förslag.

Umgänget är ju till för barnet så att säga, det ska man ha klart för sig, det är barnets rätt att ha ett umgänge med sin förälder... och där har jag en väldigt positiv syn på det, att det här /med kontaktperson/ är en möjlighet på det sättet.

Det är viktigt att vi ser till att det umgänge som vi är med och bevakar blir ett bra umgänge också. Det ligger hela tiden väldigt nära att det inte blir bra... om man träffar en förälder som börjar fråga ut barnet eller för en kamp gentemot den andra föräldern genom barnet...

Det kan bli dåligt... vi ligger på gränsen där många gånger... alltså umgänget kan utgöra en påfrestning och belastning för barnen, man kan ibland ifrågasätta om det är bra.

Det är ett stort ansvar att se till att umgänget inte blir dåligt för barnet, och där är handledning för kontaktpersonen avgörande.

Någon påpekade att man måste komma ihåg att det visserligen är svåra ärenden, som vi talar om, men även om barnen har smärtsamma upplevelser av en förälder, så har de vanligen även positiva upplevelser: ”En förälder är ju sällan bara en farlig och otäck person, utan det kanske finns andra saker...”.

Det finns också barn, som inte själva varit ”direkt utsatta” av den andra föräldern, men som blivit det indirekt, genom att deras mammor varit mycket utsatta, t.ex. för mannens våld:

Om då barnet lever med den här mamman och den här mamman har en oerhörd skräck för att avslöja var hon finns någonstans, då blir ju barnet på nåt sätt bärare, det kan bli omöjligt för barnet... och där kan det bli så svårt för barnet att man kan tycka att det inte är lämpligt /med umgänge/.

Det behöver inte vara frågan om umgänge eller inte umgänge, det kan också vara som för en pojke, som ”laddade upp vådeliga inför varje umgängestillfälle” med sin pappa. Han ”gick upp i varv” och var ”en pest för sin omgivning, sin familj och i skolan”. Skolan vill inte ha kvar honom i klassen och eftersom det knappast var en lösning på hans problem att byta klass, så diskuterade kontaktpersonen och familjerättssekreteraren länge hur de skulle göra. När de kom fram till glesare umgänge, ”så var det inte samma stress för honom, han kunde ta det lugnare både före och efter”. Då måste man emellertid vara beredd att göra förändringar i det som bestämts av domstol, ”man måste påtala när det är något som inte funkar” och ”man måste vara beredd att stå för det också”. Familjerättssekreteraren tillade:

För det är väldigt starka krafter att jobba med, alltså föräldrar och advokater, domstolar och så vidare, de är väldigt aktiva i förhållande mot oss, att vi ska genomföra saker och ting, ibland till vilket pris som helst. Så det är också att kunna stå emot det här trycket och säga att det här inte är bra, det här kan vi inte lösa på ett vettigt sätt.

Umgänge inte alltid bra för barnen

En återkommande reflektion från familjerättssekreterare, särskilt i Storstaden, var att det inte alltid är bra för barnen att få en dom om övervakat umgänge. Kanske hade det varit bättre för en del barn utan umgänge? Det fanns tankar om att man från domstolens eller samhällets sida har (alltför) svårt att säga att det inte ska vara något umgänge, även om barnen far illa av det:

Det är väldigt svårt, där barn mår mycket dåligt i de här umgängen, och där kontaktpersonen har väldigt svårt att skydda ett barn, och där kontaktpersoner också gör saker därför att de blir indragna, uppknutna till föräldrarna.

Det är nämligen, enligt flera intervjupersoner, lätt att man som kontaktperson blir ”indragen”. Man tillbringar mycket tid med umgängesföräldern, som man lär känna och kanske blir vän med. Då kan det vara svårt att sedan en dag vara tvungen att sätta gränser utifrån barnets intresse. Andra betonade den svåra balansgången, när det visar sig ”att umgänget kan utgöra en påfrestning och belastning för barnen, man måste ibland ifrågasätta om det är bra”. En ”hårfin” balansgång” menade andra. Det fanns emellertid från socialtjänstens sida en allmänt positiv värdering av insatsen, med tanke på barnen, vilket framkommer ur följande dialog, i utdrag:

Många umgängen hade inte kommit till stånd om där inte hade funnits kontaktperson. Så jag tycker det är bra – om man har ett mål med det. Det får inte vara så att det rullar på av slentrian. Det ska finnas ett mål – och då tycker jag att det är jättebra.

Visst skapar det bekymmer när det är våld och någon ska bo på skyddad adress och dom har barn ihop. Så det är ju stora svårigheter. Men ändå har man rätt till att ha ett umgänge med sitt barn. Ett umgänge som är bra för barnet.

Sen måste man se på varje enskilt ärende, för ibland har vi snuddat vid: Är det verkligen barnets bästa, det som är tilldömt? Så det är svårt att säga något generellt, känner jag, för det är ju så specifika ärenden var för sig.

Men det är ju många barn som inte haft tillgång till sina föräldrar utan kontaktperson – och det är ju på gott och ont. Det är ju lite som NN /kollega/ säger att det kanske inte alltid är för barnets bästa. Men jag tycker ändå det är en insats som man ska ha kvar.

Men man ska handskas varsamt med den.

Ja, det får inte bli nåt som slentrianmässigt döms ut och så kör det på – utan man måste göra andra saker samtidigt också.

I en annan intervju framkom att det kan vara konfliktfyllt för barnet att ha en kontaktperson, som inte accepteras av den ena föräldern, eller att en av föräldrarna inte accepterar umgänget eller umgängesformen. ”En del barn kan tycka om sina kontaktpersoner, känner förtroende... men känslan av att föräldrarna inte accepterar... att mamman inte vill medverka, /då kan det vara/ slitit för barnen att gå med kontaktpersonen.”

Nej, det är inte alltid bra för barn att ha umgänge med den andra föräldern, menar en jurist: ”Fall med långvariga och laddade konflikter och en komponent av personlighetsstörning, då har vi förordat ett uppehåll i umgänget. Sen kan man komma igen om ett par år.” Samma jurist menar att kontaktperson annars är en bra insats, det är bra att en annan vuxen blir involverad i umgänget, det blir mindre laddat, barnen kan känna större trygghet: ”För det vet vi att barnet kan gå och oroas sig för umgänget och vill inte prata med mamma och vill inte bli utfrågad sen av mamma om hur det varit.”

När det gäller frågan om tvång eller frivillighet under tvång, kan visserligen boendeföräldern känna ett visst mått av tvång, men det gäller i högre grad umgängesföräldern. Umgängesföräldern måste acceptera kontaktperson i umgänget i en situation som denna: Små barn på ett och ett halvt, två eller tre år, som hela tiden bott hos sin mamma, så ”dyker pappa upp och vill träffa dem jättemycket”. Mamman säger: ”Nej, du har aldrig träffat ditt barn, jag kan inte skicka min tvååring till dig, han eller hon känner ju inte dig!” Då kan kontaktperson vara en lösning

för att komma igång. Umgängesföräldern/pappan måste då ”stå ut med att någon annan sitter och tittar på” när han umgås med sitt barn.

Som huvudregel är umgänge med den andra föräldern till ”barns bästa” men det är ”ett väldigt ojuridiskt begrepp”, svårt att säga exakt var gränsen går eller vad som är bäst utav två dåliga alternativ, menade en jurist:

Det är kanske en sån sak som vi kommer att ha en annan uppfattning om om tio år, när man ser hur de här barnen hade det, som växte upp med denna ledstjärna vi har idag. Men nu tror vi ju att det är så att umgänge är så viktigt att man verkligen ska försöka få det till stånd. Det får kosta på lite grand i så fall, men det är viktigare att barnet får träffa båda föräldrarna... Det finns ju alltid begränsningar, men man har nog ändå uppfattningen att umgänge är bäst. Det kanske måste omgärdas av kontaktperson... men man har ju fortfarande uppfattningen att ’det ska vi försöka ordna till’.

Barnens bästa och föräldrarnas önskemål sammanfaller oftast, det ville flera intervjupersoner betona. Det kan emellertid ”kantra” om föräldrarna har olika uppfattning ”och barnet står i vägen”. Det är ”jättesvårt” om bedömningen är att båda föräldrarna i och för sig är lika lämpade, men de vill ha det på olika sätt. Ännu svårare är det när man finner att båda två är ”lika olämpliga” och ingen av dem kan se till barnets bästa. ”Hur sjutton gör man då?”

Ibland kan man i det här sammanhanget tänka, som några intervjupersoner: ”Hoppas de här barnen ändå förstår att detta är till deras bästa – även om man inte alltid förstår det just då.” Det där med ”umgänge till varje pris” motiveras ofta med att det kanske inte är det bästa just nu, kommenterade en intervjuperson, ”men när du blir vuxen kommer du att bli glad för detta”. En intervjuperson hade tankar om att forskningen visar att det är bäst för barn att träffa båda föräldrarna:

Jaha, men det kanske gällde de barnen. Men de andra då? Hur gick det för dem? Ja, det gick inte så bra, men det gick bättre för majoriteten. Ja, men vad hjälper det mig? ... Det går inte att säga till en artonåring sen att ’vi gjorde så för vi trodde... jag är ledsen, men det blev inget vidare, men vi visste inte om det.

Föräldrarnas inställning till insatsen

Det var mer än en intervjuperson som sade: "Ibland tycker vi att domstolarna har varit väldigt givmilda och att advokaterna varit väldigt snälla. Man säger: 'Jo, men, en kontaktperson det löser ju alltihop!'" Erfarenheterna inom socialtjänsten var att umgängesföräldrar vanligen accepterade arrangemanget med kontaktperson för att träffa barnen, "det är sällan det är mycket gnäll". Däremot menade de att boendeföräldrar "har varit ganska så motsträviga". De har vanligen mycket krav, "klagar på kontaktpersonens kompetens och att kontaktpersonen tar ställning och att umgänget överhuvudtaget måste ske". I ett fall skulle barnet träffa sin pappa hemma hos en kontaktperson en sommarvecka, fem timmar om dagen i fem dagar. Det kontaktpersonen tyckte var allra "jobbigast" var att mamman ringde varje kväll och klagade på "allt", "i det oändliga", "massor", "ibland befogade men lika ofta obefogade".

Det fanns flera erfarenheter av att det var boendeföräldern som ofta gjorde "indirekt motstånd". Oftast är det mamman som är boendeföräldern och "egentligen inte vill" och därför "försöker förhala" eller "ha undanflykter". Det kan dock bero på vem som är kontaktperson, om de kan lita på honom eller henne, "sen släpper ångesten lite". När det var dags för omprövning kunde de vanligen se fördelar "för barnens skull". Det blev även för boendeföräldern mer positivt, "när man kan se att barnet uppfattar det positivt". Det är ändå för boendeföräldern en press att om hon (han) inte går med på umgänge kan den andra föräldern stämma, och "det är många som är rädda för den här processen i tingsrätten".

För de intervjupersoner, som hade erfarenhet av olika typer av möten med föräldrar i skilsmässostrider, var det tydligt att det finns tvister, som inte enbart handlar om barnet: "Men så kommer det ut via barnet, deras ilska och frustration..." När t.ex. en mamma vill hindra pappan från att träffa sitt barn "det är ju ett effektivt vapen, att man inte får träffa sitt eget barn". Erfarenheten är att det är lättare för umgängesföräldern att acceptera övervakat umgänge, "ser ju sin chans att få ett umgänge". Det finns enstaka umgängesföräldrar, som inte "sköter" sitt umgänge, men det är ovanligt i fall där kontaktperson förordnats.

Där är det vanligen umgängesföräldern som vill och boendeföräldern som har betänkligheter eller egentligen inte vill att barnet ska träffa den andra föräldern. Boendeförälder kan ”stämna” för att få glesare umgänge till stånd och umgängesförälder kan stämna för att få mer umgänge till stånd, det är aldrig omvänt.

Det övervägande intrycket är att föräldrar brukar tycka att det är bra med kontaktperson i umgängestvisten:

Dom brukar tycka att det är bra... det hamnar ju i det att de vill ha kvar det alltid.

Ja, dom lägger mycket vikt vid att det fungerar endast för att kontaktpersonen är med.

Sen är det många som säger att, ja, kontaktpersonen är bra och trevlig... men sen vill man egentligen inte att den andre ska träffa barnet, men kontaktpersonen är så positiv så att man kan se det, att, ja det är trevligt, men...

Det vanligaste är att det bara är den ena föräldrparten, som är intresserad av att kontaktperson förordnas, vanligen mamman. Hon kan säga så här: ”Jag vill inte att pappan träffar barnet utan en kontaktperson, för jag känner mig inte trygg.” Men det kan också vara i den andra partens intresse att gå med på förslag om kontaktperson i umgänget. En intervjuperson menade att ”det inte är helt sällan som pappan då, för det är oftast pappan /som är umgängesföräldern/, att pappan också gärna vill ha en kontaktperson för att inte bli anklagad orätt, utan ser det som ett skydd för sig också”.

Somliga intervjupersoner hade den uppfattningen att det är vanligast med övervakat umgänge i sådana fall där mamman har enskild vårdnad och aldrig har bott tillsammans med barnets pappa. Han kanske inte känner barnet, ”och sen får han för sig att han vill träffa sina barn och då ansöker han om att få göra det och så blir det en tvist”. Det vanligaste är då att tvisten beror på att pappor vill träffa barn, som bor hos sin mamma. Det är sällan tvärtom, även om det händer.

I en gruppintervju togs den situationen upp att det kan vara tvingande för ena parten, mamman, att gå med på att barnet har övervakat umgänge med pappan, annars kan hon förlora vårdnaden. Det hade hänt en mamma med enskild vårdnad om ett

litet barn, som i princip aldrig träffat sin pappa. För pappan blev det en principalsak att han skulle ha umgänge med sin son. Mamman vägrade och förlorade vårdnaden, varpå hon bara fick träffa sin son en timme i veckan med kontaktperson. Det hela löstes emellertid på det sättet att när pappan väl fått ”rätt” lämnade han tillbaka barnet till mamman och har fortsättningsvis heller inget umgänge med sin son, ”han var inte intresserad längre”.

Den vanligaste erfarenheten inom familjerätten är, sammanfattade någon, att umgängesföräldern ser kontaktperson som ett hjälpmedel att ha kontakt med sitt barn. Boendeföräldern kan också se det som en hjälp och ett stöd, det kan kännas skönt att slippa möta den här andra personen, om konfliktnivån är hög:

Man kan /som förälder/ också tycka att det är bra för barnet, som kanske inte träffat den andra föräldern på flera år, bra med en person som kan hjälpa till när man inte klarar av att mötas. Men det finns också boendeföräldrar som inte tycker att det här är nåt bra för barnet och då blir man naturligtvis kritisk till den här formen, vill inte att det ska vara något umgänge egentligen.

Umgängesföräldern kan reagera på samma sätt, att det är bra för barnet att det slipper vara i det här konfliktfältet, att det är bra att det /barnet/ får lite tid på sig att med stöd och hjälp vänja sig vid den här kontakten. De kan också tycka att det faktiskt är skönt att det är någon med och ser att det faktiskt inte händer nåt särskilt under umgängestillfällena. Men det kan också vara så att man tycker det är väldigt förnedrande att umgås med sitt barn under kontrollerade former, när man själv inte tycker att det finns något problem.

Sammanfattning

Detta kapitel har rubriken ”Barns behov och föräldrars rätt”. Kanske skulle det istället kunna ha rubriken ”Barns rätt och föräldrars behov”? I skilsmässokonflikter mellan föräldrar definieras det som barns behov att fortsättningsvis behålla kontakt med den förälder, som de inte bor hos. Om det istället vore en rättighet för barnen, hade då ”den andra” föräldern (umgängesföräldern, vanligen pappan) kunnat välja bort kontakt med sitt barn? Om denna förälder inte vill eller förmår (eller har behov av) fortsatt kontakt, då kan inte rätten bestämma att det ändå ska

ske, med vite eller polishämtning. Hör kanske kontaktperson som stöd eller skydd för barn i umgänget med den andra föräldern mer samman med synen på föräldraskap (jfr Eriksson 2003) och faders förbättrade rättsliga ställning (jfr Heide Ottesen 2004) än med barns behov? Eftersom den här rapporten enbart handlar om de få och konfliktfyllda situationer, då föräldrar inte kan komma överens om umgänget, kan här behov och rättigheter komma i konflikt med varandra. Det finns inga enkla lösningar men utrymme för reflexion.

Det finns en samlad kunskap och en generell uppfattning om att det är till barns bästa att behålla kontakt även med den förälder, som de inte bor hos. Det framgår av intervjuerna att det som generellt sett är bäst dock inte alltid är bäst för det individuella barnet eller den unika situation, som ett visst barn och vissa föräldrar befinner sig i. Det är då domstol och familjerätt måste hjälpa till att jämka eller hitta lämplig kompromiss. Kontaktperson som stöd eller skydd för barn i umgänget med den andra föräldern kan vara en sådan (yttersta) kompromiss för att tillgodose både barnets behov och förälders rätt – eller barnets rätt och föräldrarnas behov?

Bilden av det generella barnet sammanfaller inte alltid med det individuella barnet. Därför är familjerättens uppgift att ta reda på det individuella barnets inställning och förmedla denna till domstolen, så att den vägs in i domen. Barnet har, som Hydén och Hydén (2002) framhåller, alltmer kommit att uppfattas som en egen individ i lagstiftningen. Det är i första hand barnets intresse av umgänge, som ska tillgodoses, och barn har rätt att komma till tals. Det finns emellertid en åldersfaktor, som är bekymmersam, eftersom det inte är så lätt att få fram de barns inställning, som ännu inte kan tala för sig själva och uttrycka sina egna intressen. Man ska heller inte lägga mer ansvar på barnen i föräldrarnas konflikt än de har ålder och mognad att klara av. Av våra intervjuer framkom att domstols beslut om kontaktperson i umgänget framför allt gäller barn under tolv år, medan tonåringar har större möjlighet att följa sina egna val. Tanken framfördes att på längre sikt kan en dom om regelbundet umgänge med kontaktperson vara i barnets intresse, trots att det inte ser

ut så medan det pågår. Barnet har fått lära känna sin pappa, även om han eller hon senare väljer bort honom.

Det tycks vara större engagemang för att väga in individuella barns intressen i själva beslutet om kontaktperson än i uppföljningen av insatsen. Det verkar något oklart hur barns inställning fortsättningsvis tas till vara av socialtjänsten, som har att följa upp hur det går. Det förefaller finnas vissa frågetecken kring när och hur insatsen vanligen avslutas. Klart är att det saknas systematiserad kunskap kring barns uppfattning om insatsen kontaktperson i umgängestvister. Trots inbyggda svårigheter och dilemman var intervjupersonernas övergripande slutsats att kontaktperson i umgängestvister oftast är en trygghet för barnen.

Kapitel 7. Uppdraget kontaktperson i umgängestvist

Det förmedlades till oss en generellt positiv värdering av insatsen, men samtidigt betonades att det ska vara kontaktpersoner, som klarar sin uppgift. Hur ska man då beskriva kontaktpersonens uppdrag? Den kan se mycket olika ut, alltifrån att vara barnets skydd mot våld och övergrepp till att bara medverka vid hämtning och lämning för att undvika föräldrars konfliktfyllda möten över barnets huvud. Det är skillnad om uppdraget gäller att bevaka barnets säkerhet eller att bara vara med som ett stöd, så att umgänget kommer igång. I detta kapitel ges inblickar i uppdragets innehåll, hur rekryteringen går till, vem som åtar sig uppdraget, vad kontaktpersoner gör och vilka svårigheter och dilemman de möter, enligt socialtjänstens företrädare.

Uppdraget

I föräldrarnas konflikt har kontaktpersonen den viktiga uppgiften att se till att barnet är tryggt. Det poängterades i alla intervjuer. I övrigt är kontaktpersonens uppdrag olika från fall till fall. Det kan börja med övervakat umgänge och sluta med att kontaktpersonen bara är ”en länk” vid överlämnandet. Målet är att föräldrarna ska kunna samarbeta. Uppdraget är emellertid inte lätt, föräldrar kan ha utlovats umgänge ”från åtta på morgonen till sex på kvällen”. När socialtjänsten inte hittar någon person som kan vara med så länge, för ”det är psykiskt omöjligt att sitta så”, då blir föräldrar besvikna. Några intervjupersoner förde fram tanken att det hade varit bra med några anställda kontaktpersoner, som kunde åta sig uppdraget som ett arbete, inte som nu vid sidan om annat, ”på frivilligbasis”. Som det är nu är det personer med andra jobb ”och det är mycket fix och trix kring det”. Det är ett annorlunda uppdrag att vara kontakt-

person i den här typen av ärenden, där ”man ska kunna balansera föräldrarna och ändå se till barnets bästa... ha fingertoppskänsla”.

Det är ett svårt uppdrag, som kräver särskilda kvalifikationer, det verkade alla intervjupersoner vara överens om. I uppdraget ingår att som kontaktperson vara ärlig mot föräldern, när han/hon ser något som inte är bra, och att vid behov anmäla det till socialtjänsten – ”eftersom kontaktpersonen är våra ögon utåt”. Det gäller som kontaktperson att lära känna barnet och kanske vara mer aktiv i början, ”för att sen bli mer och mer passiv, rollen att finnas där men ändå inte synas”. Det är viktigt att kontaktpersonen ”kan känna när det är dags att ta ett steg tillbaka”. Kontaktpersoner har ett svårt uppdrag, de skulle behöva lära sig mer konflikthantering, ha mer utbildning, ”dom kan råka in i det mesta”. Visserligen får de ”ärendehandledning” av ansvariga familjerättssekreterare eller socialsekreterare, men några uttryckte tveksamhet om det var tillräckligt. På ett socialkontor hade man talat om att göra mer och på annat sätt, men tiden medgav det inte och ”det finns så mycket annat att arbeta med”. Man måste förlita sig ”på kontaktpersonernas professionalitet”. I helheten är den här typen av ärenden ”nånting vi sköter med lillfingret för tillfället”, menade man på detta socialkontor. Det är mycket som ska fungera om insatsen kontaktperson ska bli bra. ”Det ska klaffa på alla ställen för att det ska bli riktigt bra, mellan föräldrar, barn, kontaktperson, tingsrätt, ja, alla medverkande.”

I en annan gruppintervju betonade familjerättssekreterarna att de är ”väldigt tydliga med” att kontaktpersonen inte ska gå in i diskussioner med föräldrarna eller vara en länk mellan föräldrarna. Det ligger nämligen nära till hands för föräldrar att vilja ha kontaktpersonen över på sin sida eller skicka budskap till den andra föräldern. Med alla synpunkter, önskemål eller klagomål måste dock föräldrarna vända sig till handläggaren i ärendet. Om kontaktpersonerna skulle bli inblandade i konflikten ”så blir de ganska snart förbrukade för barnen”. Men visst kan det hända, som en familjerättssekreterare påpekade, att en kontaktperson efter ett tag tycker: ”Det här var väl inte så farligt, pappan verkar okej.” Då har den kontaktpersonen inte behållit

sin ”roll”, vilket kan hända när man träffar pappan ofta – och inte har handledning. Det är ett handledningsproblem, om man tappar bort sin uppgift. Då kan barnet inte lita på den vuxne längre. ”Man får vara väldigt noga med att uppdraget är att vara till för barnet.” Pappan får lösa sina problem på annat sätt. Flera intervjupersoner betonade vikten av handledning och några hade goda erfarenheter av att därtill ha gruppträffar med flera kontaktpersoner, ”där man utbyter erfarenheter och hittar en roll som fungerar”.

Alla betonade vikten av handledning. Det är en svår uppgift att vara kontaktperson. De behöver rekryteras särskilt för sin uppgift, de behöver handledning och viss utbildning. En av familjerättssekreterarna gav exempel (dock inte från den egna arbetsplatsen) på en treåring som inte träffat sin pappa på åtta månader, därför att man inte hittat någon kontaktperson. Nyligen hade de dock hittat en ung studerande kvinna, ”som ville ha lite extraknäck – och då är det ett allvarligt ärende med misstänkt incest!” Andra intervjupersoner påpekade också att höga krav borde ställas på kontaktpersoner vid umgänge. ”Den ersättning som erbjuds de här personerna står inte i nivå med den kompetens som krävs”, menade någon. Den låga ersättningen gör att kontaktpersoner ”hoppas av” och det blir för barnet olyckliga byten av kontaktperson. ”Vi hade någon enstaka som höll ut”, sade en med erfarenhet från det sociala fältet, ”nån äldre dam, som ändå hade pension.”

Familjerättssekreterarna i Mellanstaden betonade att de hade ett gott förhållande till sina kontaktpersoner. Vid tiden för intervjun var det fyra kvinnor och en man, som hade flesta uppdragen, alla var studenter. Deras ursprung var ”lite blandat” med några från utomeuropeiskt land. De hade regelbunden kontakt med sina kontaktpersoner, både individuellt och i grupp:

De tycker ofta om att jobba med oss, därför att det är intressant och de får stöd och uppbackning. Det är väl /annars/ ett vanligt problem bland kontaktpersoner att de känner sig utelämnade, har svåra uppdrag, ingen att vända sig till, alltså de känner att det blir för svårt, helt enkelt. Men våra får ju det /uppbackning/ och då har vi dem kvar och så blir de mer erfarna och så känner de att de utvecklas.

Intervjupersonernas intryck var att kontaktpersoner uppfattar det som ett spännande uppdrag, roligt, svårt och stimulerande. Några betonade att målet med insatsen var att inte behövas längre. De trodde också att det var stimulerande för kontaktpersonen ”att se att det lyckas, att det inte behövs längre, att få känna att här har jag gjort ett bra jobb, nu funkar det, nu har vi nått målet”.

Vad man gör under övervakat umgänge

Från Storstaden berättade man: Om det är förhållandevis korta umgängestider, några timmar i taget, ”så brukar de kunna sitta och prata, spela spel, titta på TV, mycket sånt, och då brukar ju kontaktpersonen få sitta med”. Om umgänget inte får ske hemma kan det vara att de träffas och gör något i staden, i parken, på café eller McDonald. Andra exempel på vad en kontaktperson gör i dessa ärenden kommer från Småstaden:

... kontaktpersonen tillsammans med pappan är i mammas hem, för barnet är litet, och är med där ungefär fyra timmar och försöker få pappan till att vara pappa, han har aldrig haft barn innan så han är väldigt osäker och han träffar barnet så sällan att han hinner aldrig komma in i papparollen.

... åker pappan med kontaktpersonen till dagis och hämtar upp barnet och så åker dom hem till pappan och gör nånting där. Det är inte så mycket tjo och tjim och glamour och utflykt utan det är den här vardagsbiten som papporna efterlyser.

... åker kontaktpersonen och hämtar pojken det gäller, möter sen pappan och så åker de en lång resa /i pappans bil/ hem till pappan, och då gör man lite vanliga saker /där/ lagar mat, kanske gör nån utflykt eller bara är hemma, och sen startar återresan

... hämtade kontaktpersonen barnet i /boende/ pappans hem och åkte till en plats där mamman mötte upp och så skedde överlämnandet där på fredagen och sen på söndagen så träffades man på neutral plats och kontaktpersonen körde barnen hem till pappan.

... pappan går med kontaktpersonen hem till mamman och hämtar barnet och så går dom tillsammans bort till pappan, så mamman är med vid överlämnandet av barnet vid dörren, så barnet ser dom två tillsammans, och sen är kontaktpersonen med fyra timmar, sen går kontaktpersonen och pappan och barnet och lämnar över barnet

till mamman... och det blir inget tjafs för det är kontaktpersonen som bryter tjafset.

Rekrytering av kontaktpersoner

Hur hittar man då kontaktpersoner? Det kan ske via annons eller genom att personer anmäler sig till socialtjänsten som intresserade av dylika uppdrag. Det kan också ske genom ”kontakters kontakter” eller genom att en av föräldrarna har ett namnförslag som båda kan acceptera. Innan kontaktpersonen får uppdrag görs en utredning som inkluderar kontroll i polis- och socialregister. Det är inte inom familjerätten som rekrytering och utredning av kontaktpersoner sker, utan det gör socialsekreterare inom individ- och familjeomsorgen, de som också rekryterar kontaktpersoner/-familjer för den sociala barnavården. Vem blir då kontaktperson i umgängestvister? Oftast är det ”vanliga” människor av alla slag, exempelvis:

- stabila personer, som jobbat med barn på olika sätt eller helt andra yrkesgrupper, som vill göra en insats, som är pensionerade, både män och kvinnor.
- det är människor som vill göra en insats, som tycker att de har ett hjärta som kan rymma mer, som har tid över.
- svenskar och kontaktpersoner som har rötter i andra länder och talar andra språk, åldern är allt från 20 år och uppåt.

Till ”vanliga” kontaktpersoner hör studenter, t.ex. en som studerade till socionom ”hon gick in under tiden hon läste, och hon klarade det jättebra och har sen fortsatt”. Ett annat exempel var en kvinna i en ”vanlig” familj. Beslutet var att umgänget skulle ske hemma hos denna familj, ”mamman lämnade barnet där och gick sen, och sen kom pappan en halvtimme efter och umgicks med barnet där.” I en kommun använde man sig i särskilt komplicerade ärenden av en professionell person, som hade högre arvode.

Det kan också vara så att det under en tid, kanske under tiden som utredning pågår, varit en informell kontaktperson i bekantskapskretsen, som inte varit förordnad av socialtjänsten, men

som i utredning och/eller dom föreslås utbytt mot formellt förordnad kontaktperson. Så här sade en familjerättssekreterare:

Jag har haft flera samarbetsamtal där det under samtalets gång framkommit att om det t.ex. funnits en informell kontaktperson, mormor eller så... att föräldrarna var överens om att detta blev för jobbigt för mormor, att de kom fram till att de skulle ansöka om en kontaktperson istället. Och då stod det i den interimistiska domen att pappan skulle hämta och lämna barnet hos mormor, så domstolen hade redan beslutat det, men det visade sig att mormor inte orkade det.

I sådana lägen kan föräldrarna vända sig till socialkontoret med ansökan om kontaktperson. Det ska visserligen prövas som bistånd men det är "lite halvt om halvt" om socialtjänsten ska utreda behovet, menade somliga:

Här har ju redan tingsrätten beslutat att pappan inte ska hämta barnet hos mamman utan hos en mormor, även om hon inte är någon formell kontaktperson. Så här tror jag de har större möjlighet att få biståndet kontaktperson än om de inte haft det domslutet från tingsrätten.

Ett problem som var återkommande i intervjuer i Storstaden var att det kan ta "orimligt lång tid" att få tag på en kontaktperson. Inom familjerätten var man missnöjd med att inte ha tillgång till "egna" kontaktpersoner för den här typen av uppdrag. "Så det kan hända att man drar sig för den biten", nämligen att föreslå kontaktperson i omgångstvister, "för man vet att det kan ta ett halvår, ibland ända upp till ett år, innan de ens hittar nån". I sådana fall blir det inget umgänge under den tiden. Dock känner tingsrätten till att det tar lång tid i Storstaden, menade familjerättssekreterare. Därför händer det att föräldrarna i en första förhandling ombeds föreslå personer ur sin bekantskapskrets. Det är ofta ganska olämpligt, menade somliga:

Så sitter mamman då kanske och tvekar, ja, hon gillar inte förslaget, men då blir det ändå så att tingsrätten skriver in att de är överens om att den och den privatpersonen ska vara kontaktperson. Det är ofta ganska olämpligt, men så ser det ut. Så börjar de med det, det är ju ingen anställd av förvaltningen, ingen som behöver rapportera eller nånting. Så det är ju olyckligt att det ser ut så.

Det tycks vara större problem med organisation och tillvägagångssätt i Storstaden än i Mellanstaden och Småstaden. En familjerättssekreterare i Storstaden menade att om man inte är säker på att kontaktperson behövs, så kan man som familjerättsutredare istället själv följa med barnet några gånger till umgängesföräldern och se hur det fungerar. Kanske finner man då att ett umgänge kan komma igång med hjälp av familjerättssekreteraren och att det sedan inte behövs någon ytterligare insats:

Det kan ju vara ett barn som inte känner föräldern speciellt väl och mamman vill inte följa med och se hur det går. Då kan man ju själv vara med vid några tillfällen för att se om det är funktionsdugligt, utan att man behöver tänka att nu ska vi söka en kontaktperson. Med ett par – tre gånger så kanske man hinner se att det här går alldeles utmärkt. Men det beror på vad det handlar om. Just det här att de inte känner varandra, inget annat farligt runt i kring... Så kan man föra tillbaka det till mamman, så kanske man inte behöver dra det i långbänk att det ska vara en kontaktperson.

Svårigheter och dilemman

Av intervjupersonernas erfarenheter att döma är det ett svårt att handlägga den här typen av ärenden och det är ett svårt uppdrag att vara kontaktperson. Insatsen är förenad med flera svårigheter och dilemman.

Tidsomfattningen

En återkommande svårighet, som hade med samarbetet mellan domstol och socialtjänst att göra, var ”orimliga” beslut om tidsomfattningen. Från socialtjänstens sida menade man att det i domstolen kan vara svårt att föreställa sig vad övervakat umgänge innebär. Det kan inte vara hela dagar eller flera dagar i sträck. ”Det är ganska intensivt för alla... det är inte ett normalt sätt att umgås på... att ha någon in på livet under flera timmar och bli övervakad, det är en så speciell situation.” Det fanns emellertid exempel på domar om varannan vecka lördag och

söndag kl. 10–18, något som familjerättssekreterarna var överens om var realistiskt. ”Vad ska man syssla med i åtta timmar? Och sitta i en liten lägenhet och mat är där inte?” – ”Några timmar räcker, sen ska det ätas middag och umgängesföräldern har ofta inte pengar.” Intrycket inom familjerätten var ändå att timmarna i domen minskat, att domstolen numera har större förståelse för att det är svårt att hitta en kontaktperson för åtta–tio timmar. Det fanns emellertid ingen säker kunskap om hur många timmar som vanligen angivits för kontaktpersoner i denna typ av uppdrag.

I en kommun hade man skapat sig en riktlinje: ”Det är inte många ärenden där vi har mer än fyra timmar umgänge och varannan vecka eller glesare.”

Oklart om avslutningen

I olika sammanhang kom frågan om den obestämda avslutningen upp i intervjuerna. Det finns en risk att insatsen pågår år efter år. Det går emellertid inte heller att från början veta hur länge insatsen behövs. Följande samtal utspann sig i en gruppintervju:

Kontaktman är väl jättebra om det kan hållas till en begränsad tid, som en introduktion för ett umgänge. Men man måste kunna se en utväg i ärendet, där det kan bli ett umgänge som fungerar. Och att det då kanske inte får finnas så mycket belastningar på den förälder, som ska ha kontaktsmannen närvarande.

Ja, väldigt bra i inledningen, för att få igång ett umgänge som inte har varit på väldigt lång tid. Och det kan fungera väldigt bra... Det är skräckexempel när det bara pågår år efter år och ingen har koll på vad som händer.

Jag tycker det är lättast förstås med de ärenden där det bara handlar om överlämnanden, för de är lätta att se ett slut på, att få igång överlämnandet, sen kan det ske på förskolan eller... Men är det våldsamheter och väldigt olämplighet så är det jättesvårt att se nåt stopp på.

Där det är en mamma eller pappa som har problem, låt oss säga missbruk och/eller psykisk sjukdom eller nånting, men som inte är ständigt jättesjuka utan har bra perioder, kanske nyktra perioder, då ... är bra förälder ... just den här osäkerheten, går ju aldrig över,

skulle behövas mycket tydligare beslut om hur det ska följas upp och vad som ska gälla... Det måste absolut vara fokus på hur barnet upplever det...Väldigt svår situation för en kontaktperson.

Kontaktpersonen kan bli budbärare eller partisk

Det finns en ”jättestor” risk att kontaktpersonen dras med i konflikten, menade flera. Därför behövs ett tydligt uppdrag. ”Det som lätt händer är att kontaktpersoner blir budbärare, att föräldrarna försöker dra in dem i konflikten, vill att de ska förmedla olika saker till respektive...” Det finns också en risk att kontaktpersonen blir partisk och då tycks sannolikheten vara större att han eller hon blir partisk på umgängesföräldrarnas sida, det är ju honom (henne) kontaktpersonen träffar mest. ”Om man ser att barnet fungerar bra med umgängesföräldern, så kan det vara svårt att förstå den andra föräldern, som man inte tycker medverkar till det här umgänget.”

I en gruppintervju uppstod en dialog om kontaktpersoners svårighet att hålla distans till umgängesföräldern. Man lär känna den pappa, som annars kanske lever ett ganska ensamt liv och vill ta till vara möjligheten till vuxensamtal. Man får inte glömma att man är där för att han ska umgås med sitt barn. ”Men vad ska man göra, ska man inte prata?” invände en annan. Det vore väl orimligt att bara ”sitta där och glo?” – ”Nä, det blir ju ett sällskap”. Några försökte känna sig in i hur det var att vara kontaktperson. Andra (manliga) familjehemssekreterare tyckte det skulle vara ”hur jobbigt som helst” att vara den pappa, som måste ha med en kontaktperson för att träffa sitt barn. Det var ändå enighet om att en bra kontakt mellan kontaktperson och umgängesförälder är viktigt, men inte för nära och inte för mycket.

I en annan gruppintervju framkom exempel på irritation från den ena eller andra föräldern, som ringer hem till kontaktpersonen och tycker att hon går den andra föräldrarnas ärenden. I uppdraget ingår att inte ta parti, stå mitt emellan. Oundvikligen tillbringar kontaktpersonen emellertid mer tid med umgängesföräldern, kanske tre timmar varje vecka, medan det bara är ett

”hej” i dörren hos boendeföräldern. Det är ”en konst” att ha en god relation till alla parter, vara öppen även mot boendeföräldern, svara på frågor. Det fanns goda exempel på kontaktpersoner som intervjupersonerna lovordade och gav de flesta uppdragen till, därför att de då kunde förlita sig på att de klarade den här balansgången, ”så att det blev bra för barnet”.

Förälder vill byta ut kontaktpersonen

Ett annat dilemma är när förälder vill byta ut kontaktpersonen, även om han eller hon har en god relation till barnet. ”Det kan vara en tillitsfråga för boendeföräldern eller att umgängesföräldern känner sig ”för illa trängd” eller att kontaktpersonen ”har känt att det inte funkar” i förhållande till förälder.

Det fanns exempel på en besvärlig situation för kontaktpersoner, när tingsrätts dom överklagats till hovrätten. Det tar lång tid och under tiden pågår umgänget med en kontaktperson, som sedan kallas in att vittna. Det är inte kontaktpersonens uppgift att ta ställning mellan föräldrarna, men i ett vittnesmål kan det uppfattas så av endera parten. ”Då får det ju konsekvenser, sen vill de inte ha den /kontakt/personen mer.”

Stöd eller skydd till barns bästa

En svårighet som flera tog upp var om uppdraget var oklart eller det inte var tydligt för alla parter om det handlade om stöd eller skydd. Kontaktpersonens uppdrag blir mycket olika om det är att vara ett stöd för barnet eller om det handlar om kontroll och skydd i umgänget med den andra föräldern. Tydligen kan det bli problem med tolkningen av sekretess. Även om familjerättssekreterarna i Storstaden vanligen inte träffade kontaktpersonerna, hade de hört många berättelser, som de reagerade på. En kontaktperson kunde t.ex. få uppdraget att inte lämna förälder och barn ur sikte utan att få veta varför – med hänvisning till sekretess. Det kunde leda till pinsamma situationer att följa efter hela tiden utan att riktigt kunna förklara det för föräldern.

Som framgått tidigare fanns det många tankar om i vad mån övervakat umgänge är till barnens bästa. Det fanns exempel på tveksamheter. Det torde också vara ett dilemma för kontaktpersoner, ”man lider nog med föräldrarna men i synnerhet med barnen”. En intervjuperson tänkte sig in i kontaktpersonens situation, när man sitter i bilen med barnen till och från besök hos den andra föräldern: ”Jag skulle nog känna: ’hoppas verkligen att det här gjort nytta, hoppas barnen ändå förstår att detta är till deras bästa’. Det är nog inte alltid man förstår det just då.”

Kontaktpersonen kan känna sig rädd

Det är ett ensamt och oskyddat uppdrag att vara hemma i enskilda hem, där konfliktnivån kan vara hög. Kontaktpersoner kan känna rädsla. De kan ”bli rädda för dem de har att jobba med... som har betett sig märkligt, agerat på ett obehagligt sätt eller ett sätt som har varit kränkande.” – ”Personer med begynnande psykoser har ju ibland ställt till det för oss.” – ”Alltså, det är ett ensamt jobb på det sättet. I sådana lägen är det en stor fördel att ha en lokal, där umgänget äger rum: ”Det motverkar en del utav detta... man är inte i samma utsträckning hemma hos umgängesföräldern.”

Skyddat boende

I fall där barnet och boendeföräldern har skyddat boende blir det kontaktpersonens uppgift att se till att adressen hemlighålls och att barnet inte pressas av umgängesföräldern att säga adressen, tala om vilket dagis eller vilken skola han eller hon går i: ”Det är ju jätte-jättesvårt.”

Kontaktpersonen kan kallas in som vittne

Flera familjerättssekreterare tog upp problemet med att kontaktpersoner kallas in som vittnen i domstol. Kontaktpersonens uppgift är att se till att barnet har det bra under tiden som det

umgås med sin pappa, ”inte ta någon som helst ställning”. Det blir därför ett svårt dilemma, när kontaktpersonen kallas in som vittne, att ”stå upp och vittna om hur pappan har betett sig”. Det vill kontaktpersoner inte och det kan ge anledning till att de drar sig ur uppdraget.

Familjerättsjuristen tog också upp problemet med att kontaktpersoner kallas som vittnen:

Särskilt är det ett problem när advokaterna börjar dra in dem i tvisten. Här gäller det som ansvarig att tala om för kontaktpersoner att de varken har rätt eller skyldighet att yttra sig till advokaten, utan det får de göra till socialtjänsten. Sen sker socialtjänstens yttrande i form av ett remissvar till tingsrätten. De måste ställa upp om de kallas som vittne till tingsrätten, men de har inte skyldighet att yttra sig till advokat. Advokaterna vill ju ofta undersöka vad de /kontaktpersonerna/ tycker och tänker... Det kan upplevas som obehagligt av kontaktpersoner, om de inte är förberedda på att det kan hända. Det kan också vara obehagligt att svara på vissa frågor, man känner sig kanske ifrågasatt av advokaten. Men det är ju egentligen för barnets skull som man kommer dit /till tingsrätten/. Det kan ju vara så att man också frågar dem om föräldrarna i olika typer av situationer, men det är ju utifrån barnet som man ska svara.

Frågan är om det går att vara neutral i förhållande till föräldrarna, i vittnesmål. Somliga intervju personer påpekade att kontaktpersoner inte kan vara neutrala, de måste kunna säga ifrån om något inte fungerar, de måste berätta vad de ser.

En jurist med erfarenheter från domstol hade en positiv uppfattning om kontaktpersoners vittnesmål:

Kontaktpersonerna kommer ju ibland till domstolen och berättar hur det fungerat... positivt för då kommer den föräldern som känt sig misstrodd att höra någon som säger: 'Jag var med och det funkade jättefint, vi fikade och vi var i parken och vi hade så trevligt så, det verkade fungera jättebra. Jag höll mig lite åt sidan, men jag tyckte förhållandet verkade så fint. Det verkar bra.' Och så känner ju den föräldern ett stöd i det och den andra föräldern /boendeföräldern/ att då har det i alla fall inte hänt nåt av alla de stora hjärnsjöken man har om hur hemskt det var. Jag tycker det är jättebra... Det borde användas mer. Jag önskar att det fanns tillgång till det mer.

Sammanfattning

Alla intervjupersoner var överens om att kontaktpersonens viktigaste uppgift är att se till att barnet är tryggt. Kontaktpersoner rekryteras bland "vanliga" människor, studenter eller pensionärer. Några intervjupersoner tänkte sig att det vore bra med professionella kontaktpersoner, eftersom uppdraget som kontaktperson är förenat med flera svårigheter och dilemman. Här finns en likhet mellan den specifika insatsen kontaktperson i umgängesärenden och insatsen kontaktperson/-familj i stort. Den grundläggande tanken för insatsen i stort är att det är att det är "vanliga" människor som ska utföra insatsen.

Vissa ärenden kan emellertid vara så problemfyllda att det krävs professionell kompetens för att kunna hantera dem (Andersson & Bangura Arvidsson, 2001). Kanske ställs diskussionen ytterligare på sin spets i dessa få men ofta mycket konfliktfyllda ärenden där kontaktperson tillsätts vid umgänge. Vissa svårigheter och dilemman är relaterade till insatsens utformning och vissa är direkt knutna till relationen mellan kontaktpersonen, barnet/barnen, umgängesföräldern och boendeföräldern. En del av de svårigheter och dilemman som framkom i intervjuerna, tas också upp i Socialstyrelsens (2003) rapport *Vårdnad, boende och umgänge*.

De svårigheter som har med insatsens utformning att göra är flera: Domstolen kan döma till umgänge med kontaktperson på tider och under tidsintervall, som det är omöjligt att få någon kontaktperson att ställa upp på. Uppdragens varaktighet och avslutning är ofta obestämd och insatsen kan därför pågå i flera år utan att socialtjänsten vågar avsluta en av tingsrätten beslutad insats. För att kontaktpersonerna ska förstå vad insatsen innebär, såväl organisatoriskt som sin egen roll, uppfattade intervjupersonerna det som mycket viktigt med handledning för kontaktpersonerna.

Det finns också svårigheter och dilemman som har med relationen mellan kontaktpersonen, barnet/barnen, umgängesföräldern och boendeföräldern att göra: Det är lätt att som kontaktperson dras in i konflikten mellan föräldrarna, att ställa sig på den ena partens sida. Föräldrar kan vilja byta ut kon-

taktpersonen även om barnet och kontaktpersonen har en god relation. Boendeföräldern kan känna stark oro för umgänget och litar kanske inte på att kontaktpersonen kan hantera en hotfull umgängesförälder. Kontaktperson kan tillsättas just för att boendeföräldern känner oro för umgänget (jfr SOU 2005:43). Även kontaktpersonen kan känna sig rädd och hotad när konfliktnivån mellan föräldrarna är hög. Det kan också vara ottydligt för kontaktpersonen om hans eller hennes uppdrag handlar om att vara till stöd eller ett skydd för barnet i umgänget. Dessutom kan det vara problematiskt för kontaktpersonen att hemlighålla en boendeförälders eventuella skyddade adress för umgängesföräldern. Det kan vara svårt för kontaktpersonen att hindra barnet att avslöja sin bostadsadress för umgängesföräldern. Det uppstår även ett dilemma när kontaktpersoner kallas in att vittna i rätten. Kontaktpersonens uppgift är att vara en trygghet för barnet, inte att ta ställning i föräldrarnas konflikt, betonade familjerättssekreterarna. Kontaktpersonen kan emellertid ge en mer nyanserad bild av konflikten mellan parterna, menade någon. Det finns således olika tankar och syn på insatsens innebörd samt vilken roll kontaktpersonen har, vilket kan vara problematiskt för de olika berörda parterna.

Den övergripande bilden är dock att uppdraget underlättas om det finns ett tydligt och skriftligt formulerat uppdrag till kontaktpersonerna, och regelbunden handledning, gärna både individuellt och i grupp. Möjligheten att förlägga umgänget till en för ändamålet inrättad lägenhet, kan också underlätta uppdraget.

Kapitel 8. Avslutande diskussion

Denna rapport har fått titeln ”Barnet mellan två föräldrar – insatsen kontaktperson i umgängestvister”. Den skulle kunna ha en annan titel, som associerar till att barnet inte bara befinner sig (i kläm) mellan två föräldrar utan också mellan myndigheter och professioner och mellan forskningsområden. Det barn som är aktuellt här är inte vilket barn som helst utan ett barn som bor med sin ena förälder, vanligen sin mamma, och har umgänge med den andra föräldern, vanligen sin pappa. Föräldrarna är i allvarlig konflikt och/eller boendeföräldern litat inte på umgängesföräldern, vågar inte låta barnet vara utan stöd eller skydd av en kontaktperson vid umgänget. Detta har prövats i olika instanser och beslutats av myndigheter, som också väljer ut kontaktperson och följer upp insatsen. Ledstjärnan är i alla led barnets bästa, men ibland tycks barnet hamna i skymundan, åtminstone om man lyssnar på de professionella, som i sin yrkesutövning har kommit i kontakt med insatsen. I detta avslutande kapitel diskuterar vi olika problem och dilemman, som vi hittills kunnat skönja.

Barnet mellan föräldrar

Det är inte barn i alla åldrar som blir aktuella för beslutet om kontaktperson i mötet med den andra föräldern, den som de inte bor hos. Det gäller sällan tonåringar, om de inte uttryckligen önskar det. Vanligen gäller det yngre barn, och då är det inte frågan om deras önskan. Det finns en utbredd uppfattning att tolvårsåldern är lämplig ålder och mognad för att ta barnets egen uppfattning på allvar, alternativt att klara sig själv i mötet med den andra föräldern. Kanske är det också så att de allra yngsta barnen är underrepresenterade, när det gäller kontaktperson i umgängeskonflikter, därför att de då inte uppfattas ha ound-

gängligt behov av sin pappa, som vanligen är den som är umgängesförälder. Våra intervjupersoner har gissat att det är vanligast i mellanåldrarna 5–10 eller 7–12. Man kan förundra sig över att det inte finns någon offentlig statistik över hur vanlig insatsen är och för vilka åldrar. Det skulle också kunna vara tänkbart att barn av ettdera könet är överrepresenterat, men därom vet vi inget. Inte heller vet vi om det finns några statistiska skillnader vad avser socioekonomisk eller etnisk bakgrund. Våra intervjupersoner har gett oss sina erfarenheter, som kan vara en utgångspunkt för ytterligare efterforskningar.

Vanligen är det mamman som är boendeförälder och pappan som är umgängesförälder, men det kan vara tvärtom också. Ibland kan insatsen kontaktperson ses som en trygghet för den mamma, som inte vill eller vågar lämna ut barnet till fader. Någon enstaka gång kan det ses som en trygghet för den pappa, som annars kanske skulle anklagas för oegentligheter gentemot barnet under umgänget eller som inte litar på sin egen förmåga på grund av missbruk eller psykisk sjukdom. Vanligen är det dock tänkt som en trygghet för barnet, eftersom den generella tolkningen av barns bästa under här aktuella omständigheter är att barn mår väl av att ha kontakt med båda sina föräldrar. I de flesta fall är kontaktperson en bra insats och en trygghet för barnet, menade våra intervjupersoner. Det finns emellertid fall, där det kan ifrågasättas om umgänge är bra ”till varje pris”, menade de också.

Barnet mellan familjens och statens ansvar

Svensk familjepolitik har bidragit till att föräldraskapet har blivit mer jämställt inom familjen och att fäder tar större del i omsorgen om barnen. Staten har hjälpt till att få in fadern ’på banan’ och få honom att känna större ansvar för barnen. I skilsmässokonflikter erbjuder staten (via kommunen) föräldrarna samarbetsamtal för att komma överens om vårdnad, boende och umgänge med barnen. Om föräldrar inte kan finna en lösning eller om deras inbördes konflikt skymmer sikten för vad som är barnens bästa kan staten (domstolen) rycka in och be-

stämma. Det har blivit större samstämmighet i att det är till barns bästa att hålla kontakt med sin pappa, även om de inte bor tillsammans. Det kan i vissa fall också tolkas som att fadern därmed också har fått större rätt att träffa sina barn, även i konflikt- eller problemtungda lägen och även om barnen egentligen inte vill. Omformulerat kan man istället förstå det så att barnet har fått stärkt rätt att träffa sin pappa, även om mamman ställer till svårigheter och vill sabotera umgänge. Även om familjen/hushållet upplöses består föräldraskapet och barns rätt till båda sina föräldrar. Några av våra intervjupersoner framförde tanken att det som inte ser ut att vara till barns bästa här-och-nu kan visa sig vara det i framtiden – när barnen blir större och förstår bättre. Det är tydligt att i de fall det blir aktuellt med kontaktperson i umgänge förstoras och förtydligas inneboende dilemman och fördelningen mellan familjens och statens ansvar.

Barnet mellan myndigheter

Domstol och socialtjänst kan ha olika syn på föräldrars rätt och barns behov. Den rättsliga ordningen ska upprätthålla generaliserade normativa förväntningar, lösa konflikter och verka som politiskt styrssystem. Socialtjänsten ska kunna hantera ett koncept om barnets bästa, förankrat i kunskap om barns behov, vad som är bra eller dåligt, gagnar eller skadar barnet. (jfr Heide Ottosen 2004). Förutsägbara rättsregler och individuella barns behov kan komma att stå emot varandra. Om man vill komplicera det hela ytterligare kan man säga att det inte bara är en domstol som har att bestämma, eftersom tingsrättens dom kan överklagas till hovrätten och det är länsrätten som har att hantera verkställigheten och där är kammarrätten överklagningsinstans. Socialtjänsten å sin sida består av olika enheter. Familjerätten är den enhet som närmast kommer i kontakt med den här typen av ärenden och gör utredningar som blir underlag för tingsrättens beslut. I en del kommuner har familjerätten sedan inget med tillsättande av kontaktperson eller uppföljning av insatsen kontaktperson att göra utan det är en annan enhet inom individ- och familjeomsorgen. Mellan familjerätt och individ- och familje-

omsorg kan det också finnas ett glapp i synsätt och tolkning av barnets bästa. Det tycks emellertid vara i glappet mellan domstol och socialtjänst som barnet framför allt kan komma i kläm.

Barnet mellan forskningsområden

Det är vanligt att barnavårdsforskning definieras som forskning om utsatta barn och unga och socialtjänstens insatser. Det inte självklart att de barn och den insats, som den här rapporten handlar om, hör hemma i barnavårdsforskningen. Visserligen kan man säga att insatsen kontaktperson även i de här fallen är ett bistånd eller en insats från socialtjänsten, men i somliga kommuner betraktas den som en insats enligt Föräldrabalken och inte enligt Socialtjänstlagen. Då kanske forskning om insatsen och berörda barn och familjer hör hemma inom den familjerättsliga forskningen? Eller inom familjeforskningen, som har ett bredare perspektiv på olika familjeformer och föräldraskap? Eller kanske skulle det finnas plats för de här barnens erfarenheter inom barndomsforskningen med dess fokus på barn och barns levnadsförhållanden som varierar i tid och rum? Vi tror att den specifika insatsen kontaktperson i umgängestvister och berörda barns och familjers erfarenheter faller mellan forskningsområden. Även om få är berörda, är området intressant i den meningen att det som genom förstoringsglas speglar konflikten mellan barnet som del av en familj och barnet som individ. Den speglar också svåra gränsdragningsfrågor mellan rättigheter och behov, mellan familjens och statens ansvar och mellan det generella barnet och det individuella barnet.

Man skulle kunna hävda att den här typen av insats som stöd eller skydd för individuella barn i mötet med endera föräldern är en perifer insats, som gäller några få. Forskare kan inte intressera sig för allt. Det finns andra betydligt vanligare insatser eller barn- och föräldraerfarenheter som inte är föremål för forskning, utvärdering, dokumentation eller reflektion. Det förvånar oss dock att ingen vet hur vanlig denna typ av insats eller erfarenhet är. Det är till och med omöjligt att gissa. Vi vill dock ta ett tänkbart räkneexempel från vår ”mellankommun” på cirka

100 000 invånare: Av nationell statistik (Socialstyrelsen 2005) framgår att denna kommun år 2004 hade 73 barn i ålder 0–12 år, som någon gång under året haft insatsen kontaktperson/-familj. Av familjerättens egen statistik framgår att samma år hade 17 barn i umgängesärenden kontaktperson enligt domstolsbeslut och 15 enligt föräldrars egen ansökan (som fyller samma funktion men har ”smidigare” konflikthantering). Skulle man därav kunna dra slutsatsen att kontaktperson för barn i umgängeskonflikter mellan föräldrar är en icke försumbar del av den ökade användningen av insatsen kontaktperson/-familj?

Barnet mellan ideal och verklighet

Det är inte enbart för insatsens skull som fenomenet kontaktperson i umgängesärenden är intressant. Den utmanar också motsättningen mellan den ”tänkta” familjen och den ”levda” familjen, som Margareta Bäck-Wiklund (2003) skriver om. Låt oss upprepa delar av ett citat (se kapitel 2): ”Gapet mellan ideal och verklighet är en av den samtida familjediskursens inreboende motsättningar. Vi skyddar den tänkta familjen, och då ofta på bekostnad av att vi döljer och mystifierar det familjeliv vi lever till vardags.” I det här sammanhanget är den tänkta familjen (också) en familj som består av mamma, pappa, barn och barnet ska inte bli lidande av att föräldrar bor på skilda håll utan mår bäst av att få behålla sin familj. I den tänkta familjen älskar alla föräldrar sina barn och alla barn älskar sina föräldrar och dessa är inte utbytbara. När vissa av den ”levda” familjens förmågor sviktar på grund av särskilda omständigheter, kan barnet få stöd och skydd av en utomstående för att upprätthålla den ”tänkta” familjen. Det kan finnas anledning att reflektera över förhållandet mellan ideal och verklighet.

Vi vill understryka att vi, som har mest erfarenhet från socialt arbete och barnvårdsforskning, är övertygade om att det är i barns intresse att behålla, få eller återfå kontakt med de föräldrar eller den förälder, som de inte bor hos. Vi menar inte i vår diskussion att ifrågasätta principen. Vi tycker emellertid att det finns anledning att reflektera över skillnaden mellan ideal och

verklighet och att det är angeläget att ta reda på så mycket som möjligt om olika barns och familjers verklighet. Där ingår de barns och familjers verklighet, som har insatsen kontaktperson för att upprätthålla barns familjekänsla.

Referenser

- Allmänna Barnhuset (1986) *Barnet i vårdnadskonflikten. Ett idéseminarium på Sättra bruk 1985*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Allmänna Barnhuset (2001) *Någon måste sätta ner foten... när föräldrar inte kan enas om vårdnad, boende och umgänge*. Allmänna Barnhusets konferens 3–5 december 2001. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Allmänna Barnhuset (2003) *Ingen enkel fråga – barns rätt att komma till tals i social barnavård, familjerätt och rättsväsende*. Allmänna Barnhusets konferens 31 mars – 2 april 2003. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Andersson, Gunvor (2000) ”Barnen i socialt arbete – en maktlös grupp?” I: Meeuwisse, A., Sunesson, S., Swärd, H. *Socialt arbete. En grundbok*. 1:a upplagan. Stockholm: Natur och Kultur.
- Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2001) *Vad vet vi om insatsen kontaktperson/-familj? En kunskapsöversikt*. Meddelanden från Socialhögskolan 2001:1. Lund: Socialhögskolan.
- Bangura Arvidsson, Maria (2003) *Ifrågasatta fäder. Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn*. Lund: Socialhögskolan. (Doktorsavhandling).
- BO (2004) *Upp till 18. Fakta om barn och ungdom*. Stockholm: Barnombudsmannen.
- Bäck-Wiklund, Margareta (2003) ”Familj och modernitet” i Bäck-Wiklund, M & Johansson, T (red.) *Nätverksfamiljen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bäck-Wiklund, Margareta & Johansson, Thomas (red.) (2003) *Nätverksfamiljen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bäck-Wiklund, Margareta & Lundström, Tommy (red.) (2001) *Barns vardag i det senmoderna samhället*. Stockholm: Natur och Kultur.

- Eriksson, Maria (2003) *I skuggan av pappa. Familjerätten och hanteringen av faders våld*. Stehag: Förlags AB Gondolin. (Doktorsavhandling).
- Familjerättsbyrån & Föreningen Söndagsförälder (1996) *Mångkulturellt projekt med Söndagsförälder*. Malmö stad: Familjerättsbyrån/Föreningen Söndagsförälder.
- Fagrell, Eva-Britt & Greger Karlsson, Berit (2004) *En studie av vårdnads- boende- och umgängesutredningar. Röster från berörda barn och föräldrar*. Tullinge: FoU-Södertörn.
- Halldén, Gunilla (1994) Familjen ur barns perspektiv. *Socialvetenskaplig tidskrift*. 2–3: 103–112.
- Heide Ottosen, Mai (2004) *Samvær til barnets bedste? Om regler og praksis på samværsområdet*. København: Socialforskningsinstituttet 04:04.
- Hydén, Margareta & Hydén, Lars-Christer (2002) *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Koch, Katrin (2000) *Når mor og far møtes i retten – barnefordeling og samvær*. Oslo: Nors institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, NOVA Rapport 13.
- Rejmer, Annika (2003) *Vårdnadsvister. En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadsvister med utgångspunkt från barnets bästa*. Lunds universitet: Sociologiska institutionen, Lund Studies in Sociology of Law, nr 16. (Doktorsavhandling).
- Scott, Jacqueline (2004) ”Children’s Families”. I: Scott, J., Treas, J., Richards M. *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*. London: Blackwell Publishers.
- Singer, Anna (2000) *Föräldraskap i rättslig behysning*. Uppsala: Iustus Förlag (Doktorsavhandling).
- Socialstyrelsen (2003) *Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyren (2004) *Glimtar av barn från vårdnads-, boende- och umgängedomar 1999 respektive 2002*. www.socialstyrelsen.se. Publicerad november 2004.
- Socialstyrelsen (2005) *Barn och unga – insatser 2004*. Stockholm: Socialstyrelsen, statistik socialtjänst.

- SOU (2005:43) *Vårdnad – Boende – Umgänge. Barnets bästa, föräldrars ansvar*. Betänkande av 2002 års vårdnadskommitté. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.
- Therborn, Göran (1996) Child Politics. Dimensions and perspectives. *Childhood*, 1:19-44.
- UD (1990) *Konventionen om barnets rättigheter*. Stockholm: Utrikesdepartementet.
- Öberg, Bente & Öberg, Gunnar (1992) *Pappa, se mig! Om förnekade barn och maktlösa fäder*. Stockholm: Förlagshuset Gothia.
- Öberg, Gunnar & Öberg, Bente (2001) *Vuxna skilsmässobarn berättar*. Stockholm: Prisma.

Denna skrift är en rapport från ett forskningsprojekt som beviljats medel av Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Rapporten handlar om barn i komplicerade umgängesärenden. Barn vars föräldrar har separerat och där föräldrarna är i en allvarlig konflikt och/eller där den förälder som barnet bor hos inte vågar låta barnet vara utan stöd eller skydd av en kontaktperson vid umgänget. I skriften ges en beskrivning av forskningsfältet samt en beskrivning av insatsen kontaktperson utifrån intervjuer med yrkesverksamma jurister, familjerätts- och socialsekreterare. Området är intressant i den meningen att det speglar konflikten mellan barnet som del av en familj och barnet som individ. Det speglar också svåra gränsdragningsfrågor mellan rättigheter och behov, mellan familjens och statens ansvar och mellan det generella barnet och det individuella barnet.

Allmänna Barnhuset är en statlig stiftelse med uppdrag att stödja och sprida metod- och kunskapsutvecklingen inom den sociala barnvården. Barnhuset ger anslag till socialt inriktad barn- och ungdomsforskning, anordnar konferenser och seminarier samt ger ut 4–5 skrifter per år med anknytning till aktuella frågor.

Skrifterna kan beställas från Stiftelsen Allmänna Barnhuset
Box 3264, 103 65 Stockholm
Tel 08-679 60 78 Fax 08-611 38 41
eller från vår hemsida www.barnhuset.com

ISBN 91-86678-86-8